

Ігор Мицько

Львівська галерея мистецтв

ПЛІСНЕСЬК – БАТЬКІВЩИНА КНЯГИНИ ОЛЬГИ¹

Півтора століття тому галицький історик Антон Петрушевич в одній зі своїх статей принагідно згадав легенду про Шолудивого Буняка та царицю Слену, котра переховувалася від нього у граді Пліснеську². Вчений ототожнив царицю з київською княгинею, святою Ольгою-Оленою. Мені не вдалось виявити в інших роботах історика розширеної аргументації такого твердження. У тій же публікації наведено напис з пліснеської монастирської церкви, що “арп року гони Батый Елену”³, з проложного житія св. Ольги – слова про те, що вона обходила “вса земля русскаа... коумиры сокрушаащи”. За Петрушевичем, „народное предание называет тую Елену княжну “Святою Еленою”, и “где она стала на спочинок, там сбудовала мѣсто або церков”, которы города и церкви Солудывий Буняк (“був то вояк такій”) разорил”⁴. Ототожнивши героїню галицьких легенд з київською святою, він висловив припущення про її відвідини нашого краю. На жаль, ця гіпотеза залишилась поза увагою дослідників.

Виявлена тепер значна кількість посередніх даних дає підстави стверджувати походження княгині Ольги з Пліснеська. Насамперед зупинюсь на характеристиці цього града.

І. Пліснеск (Плесньск)

Град тричі згаданий у наших давніх письмових пам'ятках. Вперше – у Київському літописі під 1188 роком. Тоді волинський князь Роман Мстиславович зробив спробу відібрати галицький престол від угорського королевича Андрія. “Романъ же испросиса у тѣста оу своего оу Рюрика на Галичъ, река емоу ведоут ма Галичане к собѣ на княжение, а поустисо мноу с[и]на своего Ростислава. Рюрикъ же поустис нимъ с[и]на своего и Славна Борисовича воеводу. Романъ же передъ свои посла ко Прѣсньску [помилкове написання⁵, у Хлебніковському та Пагодінському списках “къ Плісньскоу.” – І. М.], да заѣдоутъ Прѣснескъ переди. они же затворишася. Оугре же и Галичане заѣхаша и у Прѣснескъ, иныхъ изимаша, а друзии утекоша”⁶.

Вдруге град фігурує у “Слові о полку Ігоревім”, яке розповідає про невдалий похід цього князя в 1185 р. на половців. У написаному через деякий час після самої події творі віщий сон київського князя Святослава закінчується такими словами: “Всю ношь съ вечера босови врани възграяху у Плісньска на болони, бѣша дєбрь[с]ки сани и несоша к къ синему морю”⁷.

У Галицько-Волинському літописі під 1233 р. (“1232”) розповідається про похід Данила Романовича

на мешканців цього града, які тримали сторону угорців. “Травѣ же бывши. Даниль же поиде со братомъ и со Ѡлександромъ Плісньску. и пришедь взя и подѣ Арьбузовичи и великъ. плѣн приа обратиса во Володимѣрь”⁸.

Обмеженість письмових джерел частково компенсують дані археології. Поселення засноване у дуже вигідному місці як з оборонно-стратегічної позиції, так і з економічної. Воно розташувалось на порізаних численними дебрами Вороняках, частині Гологірсько-Крем'янецького кряжу; біля витоків Західного Бугу, Стрипи, Серету⁹.

Слов'янське поселення сільського типу виникло тут у VII–VIII ст. і згодом розвинулося у величезне за площею місто. На зламі IX–X ст. разом з підгороддям воно займало площу 160 га, ставши одним із найбільших слов'янських поселень того часу¹⁰. Для прикладу, у Малопольщі VIII–X ст. городища займали площу лише від 1-го до 25 га¹¹. На думку археолога М. Кучери, “з появою укріплень Пліснеськ стає резиденцією великого феодала та місцем постійного перебування воєнної дружини”¹².

Виникненню такого великого поселення на нашому Прикарпатті сприяли дві обставини. Це будівельна традиція переселенців західних слов'ян, насамперед вільців-велетів, які традиційно зводили такі величезні оборонні гради¹³. Багаторядна оборонна система Пліснеська унікальна для України. Її складають 7 валів, окремі з яких мають у своїй конструкції кам'яну кладку та облицьовані кам'яними плитами, що також є характерною ознакою будівництва вільців-велетів¹⁴.

У IX ст. мадяри, ще до переселення в Панонію, постійно здійснювали грабїжницькі напади на ці землі. За арабськими джерелами (чомусь ігнорованими нашими археологами), у слов'ян був тоді “звичай будувати фортеці. Збирається декілька чоловік і будують фортецю, бо мадяри постійно нападають на них та грабують. Коли мадяри приходять, слов'яни переходять у побудовані ними фортеці. Тут та в укріпленнях вони найчастіше зимують, літом живуть у лісах”¹⁵.

За валами, у північній частині верхнього городища, свого часу було близько 300 різних за розмірами курганных поховань, частково християнських (повністю знищених розкопками у XIX ст.). На щастя, професійний археолог Т. Земенський ще встиг виявити у двох непограбованих курганах варязькі поховання християн-дружинників з убитими, за поганським звичаєм, жінками (див. статтю Р. Лівоха у цьому збірнику). Такий обряд, як і речі (зброя, відра, ремісничі знаряддя, і насамперед т.зв. обол мертвих між зубами), ідентичні похованням на території Великоморавської держави¹⁶, яка припинила своє існування на початку X ст.

Унікальною для України є і виявлена тут група ліпної кераміки. Вона має прямі аналогії “на терені

¹Іншомовні імена, прізвища, топоніми та назви пам'яток писемності подано в авторській редакції

племени вільці, що живе між... Ельбою й Одрою, обабіч ріки Гавелі... і надбалтійських слов'ян, які замешкували півострів Вагрію"¹⁷. Тут же було знайдено кістяну пластинку з зображенням воїна на міських укріпленнях, яку Я. Пастернак атрибував як імпорт XI–XII ст. “з надлабських околиць, може, теж із сумежною з м. Галле території племені вільці”¹⁸.

Зв'язки Пліснеська з західними слов'янами підтверджує виявлений поблизу нього, в с. Йосипівці, скарб арабських дирхемів. Наймолодший з тих, що потрапили до музею, датується 811–812 рр. Такого роду знахідка засвідчує існування тут гілки трансконтинентального тракту IX–X ст., який простягався зі Сходу через Київ та Краків до Праги¹⁹. Правдоподібно, гілка тракту збігалася з соляним шляхом (найдавніша принагідна згадка 1096 р.²⁰), який з-під Перемишля тягнувся суходолом через Буськ–Одесько–Броди–Перемиль до Луцька, звідки вже річками Стиром, Прип'яттю (через м. Турів), Дніпром до Києва²¹. У зв'язку з цим потрібно згадати такі факти: дорога билинного Іллі Муромця до Києва пролягала через Турів (“Тургов”)²², а в “Повісті временних літ” записана традиція про засновника цього міста князя Тура, який прийшов із-за моря²³, тобто був варягом.

Вищесказане дозволяє висловити гіпотезу про етимологію топонімів Пліснеськ та с. Плісняни (розташоване біля м. Зборова). Правдоподібно, походять вони від назви західнослов'янського племені плісні та однойменного міста при річці Пляйсе, на соляному шляху з Галле²⁴. Найбільш вірогідно, що плісняни, як і вільці-велети, потрапили сюди за часів князя Святополка (871–894), який приєднав до своєї Великоморавської держави частину слов'янських земель між Лабою та Одрою²⁵. Традиційно в усі часи переміщення частини прилучених племен здійснювалося на віддалені, протилежні рубежі держави.

Належність Пліснеська до Великоморавської держави підтверджує привілей 1085 року празького єпископа Яроміра, в якому кордони чеського й моравського єпископств декларувались на основі давнього документа. Гіпотезу деяких істориків, що в ньому йшлося про моравське єпископство часів св. Кирила та Методія²⁶ (860-ті рр.), підкріплює, на мій погляд, наступна обставина. У грамоті не згадано Перемишль, головний град нашого північного Прикарпаття, заснований на честь пануючої з кінця IX ст. династії Пржеміслідів. Отож, в тому документі східними кордонами дієцезії (і держави) визначались “граничні ріки Буг і Стир”²⁷, тобто околиці Пліснеська.

До речі, у радянській та сучасній українській науковій літературі так і залишився непрокоментованим факт виявлення тут відносно численних знахідок зброї, елементів упряжі, прикрас та кераміки західнослов'янського та варязького походження²⁸.

В XI ст. Пліснеськ отримав певні митні права. Самі грамоти, які переховувались в архіві на дитинці, не дійшли до нашого часу. Збереглися від них лише печатки. Атрибувавши їх, вдалося встановити осіб експонентів грамот та території їх володіння²⁹. Отже, Пліснеську надавали певні торговельні привілеї на

терені своїх князівств такі особи: Ізяслав Ярославич, князь турівський (1042–1052), новгородський (1052–1054), київський (1054–1068, 1069–1073, 1077–† 1078); його дружина Олісава–Гертруда (+1107); син Ярополк Ізяславович, князь полацький (1071), вишгородський (1077–1078), турівський і волинський (1078–† 1086); син Святополк Ізяславович, князь полацький (1070–1071), новгородський (1078–1088), турівський (1088–1093), київський (1093–† 1113); Мстислав Святополкович, волинський князь (1097–† 1099)³⁰. Тобто певні преференції пліснечанам надавали волинські, турівські та київські правителі, через землі яких саме проходив згаданий соляний шлях.

Судячи з даних археології, Пліснеськ як місто припинив своє існування після розорення військами Батия в 1241 році. Життя продовжувалось у селі Підгірцях, що північніше колишнього града (згадується від 1431 року³¹). Головним торговим та оборонним осередком у цьому регіоні стає розташоване під підгорецькою горою Одесько, яке виникло одночасно з Пліснеськом³². Назва його походить “від давньоруського імені Олегь (зі скандинавського Helgi)... Олежско > Олеско”³³. Тут, в урочищі Покрова, розташовувалось поселення княжих часів (виявлена кераміка з VII–VIII, XII–XIII ст.)³⁴. Найдавнішу письмову згадку про Олесько маємо з 1366 року³⁵. Через те, що град був важливим митним центром, близько 1378 р. його поряд з іншими “соляними” об'єктами Галичини було записано Галицькій римокатолицькій кафедрі³⁶.

Навколо Пліснеська, як і на всіх Вороняках, у давнину існувало багато поганських культових осередків. Об'єктами поклоніння язичників тут могли бути джерела та криниці, адже сакралізація води ще в княжі християнські часи була явищем поширеним³⁷. Так, з-під самого городища виходить потік Бужок Олеський (первісна назва Устива³⁸), який біля с. Ушня впадає до Західного Бугу³⁹. Незвичні геологічні властивості надавали йому певного містичного характеру. Вода виходила тут з надзвичайною силою (про що писав у 1685 р. француз Делярак⁴⁰), а в 1860-х рр. “раптово прибуло багато води, яка протягом 2 годин бухала з тріском і шумом, розірвала муровану капличку, яка стояла над джерелом”⁴¹. Від Олеська бере свій початок і р. Стир, яку тут називають Ліберцею.

На північ (5 км) від Пліснеська розташована Біла гора, на культовий характер якої вказує первісна назва присілка Требачівка (від старослов'янського “трѣба” – “жертва”; тепер під впливом польського слова Trębacówka іменується Трубачівкою⁴²). Винятковий характер Білої гори підтверджують сусідні поселення – Підгірці та Загірці, які отримали назви залежно від розташування стосовно цього поганського культового осередку.

Між Олеськом та Чішками зафіксовано топонім Дзиваня (Gaj nad Dziwanią dzis pole na Horbie, Las Nad Dziwanią)⁴³, який можна ототожнити з поганською богинею Дзеванною⁴⁴. Львів'янин Бартоломей Зіморівч у лагиномовній хроніці 1672 р. так висловлювався про неї: “Дівчата, які не пізнали мужа, шанували Діану, чи простіше кажучи, Дзевану. А відтак дотепер нежонаті діви називаються дівками”⁴⁵.

Можливо, топоніми Арбузовичі та Гарбузи походять від слів арбуї – жрець, арбовати – відправляти язичницьке богослужіння, приносити язичницькі жертви. Вони виводяться з фінської мови, від слова агро́а – провидець⁴⁶.

На південний схід від Білої розташована Підлиська гора, яка, за твердженням Ю. Гудими, має ще й іншу назву – також Біла⁴⁷. Народна традиція, зафіксована на початку ХХ ст., розповідає наступне: “У зимову сніжну ніч на Білій горі збиралися відьми-вітрянці і тоді віяли морозні вітри з метелицею. Вітри завивали в димарі й гасили каганці та ощипки по хатах, аж діти плакали”. Ще у I пол. ХІХ ст. “люди виходили на гору палити костирі, щоби відьом погріти, відьми ті дуже мерзли, й тому завивали у теплі комини, щоби самим погрітись, а як запалено костирі, то і сніг топився довкруги, й відьми мали де погрітись, та й людям вже менше було пакостей”⁴⁸. На Підлиську гору щороку в празник св. Іллі організовувався церковний похід з богослужінням⁴⁹. До речі, у німецькому фольклорі міфічну істоту, яка кидас пухом-снігом, іменують Фрау Голле.

Біля містечка Білого Каменя є Свята гора. У свою чергу, на захід від неї височіє Лиса гора, південніше якої через гору Білоху розташована інша, ще одна Лиса гора. “Сама назва “Лиса гора” вказує на місце поганського богослужіння, яких було особливо багато у західних слов’ян”⁵⁰. У пізніші християнські часи з такими горами завжди пов’язувались перекази про нечисту силу.

На західному боці Вороняків, 30 км від Пліснеська, знаходився популярний у ХVІІ–середині ХХ ст. марійний центр – домініканський монастир. Неподальк обителі на тій же горі здіймається Камінь – тринадцятиметровий піщаниковий останець. Як засвідчили археологічно-архітектурні дослідження М. Рожка, на ньому в ХІІ–ХІІІ ст. був український храм, правдоподібно, монастирський⁵¹.

За народною легендою, цей камінь з’явився тут наступним чином. У місцевості Страшний Кут, розташованій на захід від Підгорень і Ясинова, проводили чорти свої наради, в яких брала участь Цицата Баба. Якось зібрались чорти, щоби знищити домініканський монастир. Бабу на засідання вирішили не пускати. Тому чорт-охоронець так прикрикнув на неї, що запалася земля і ринули потоки води. Опинившись у воді, Баба скинула кожухок, що їй заважав, і перетворила його спершу в “надольну качку (олицю)”, яка відтак стала голубицею і полетіла до бабиного помешкання⁵². Чорти, користаючи з відсутності Баби, вирішили забрати величезний камінь, на якому вона зазвичай жила, і ним завалити монастир... У той момент, коли наближались до монастиря, обізвася півень. А кукурікання, за переказами нашого народу, має велику силу проти чортів і всього злого. Так півень заставив чортів опустити камінь на землю”⁵³.

Віднога, на якій розташовано монастир, принаймні з ХVІІ ст. називається Góra Rózanca. На думку М. Рожка, ця назва походить від імені жіночих демонів долі Рожаниць⁵⁴.

Сусідня з Каменем гора, відома як Баба або На Бабі чи Вигодівка, також пов’язана з поганськими куль-

тами. Тут до середини ХІХ ст. стояла кам’яна статуя, яку називали Баба. Вона нібито раніше розміщувалась на згаданому Камені⁵⁵. Протягом віків до неї постійно приходили люди з ближніх і дальніх околиць. Заснування на початку ХVІІ ст. домініканського монастиря саме на честь Богородиці та знаходження тут чудотворного образу Матері Божої, без сумніву, мало за мету нейтралізувати культ поганської богині. У середині того ж століття Якуб Собеський, покровитель тутешніх домініканців, забороняв населенню Золочівщини та Озернянщини відвідувати цього язичницького кумира⁵⁶.

“Був він колись досить великим і представляв дівчину, ніби в кожущку, з виступаючими грудями, в ярмулці, тобто чепці на голові, з обвислими руками, вишкробаною в грудях діркою та відбитими ногами”⁵⁷. Уже в середині ХVІІІ ст. статуя не мала ніг. Народ пояснював це наступним чином: Бабі їх відірвали чорти і закинули аж до с. Чистопад через те, що вона їм часто докучала. “Прості люди, а насамперед молодь, вишкробували камінь з метою розбудження між собою кохання. Зішкробані з поверхні частинки каменю використовувались на інші різні ліки”⁵⁸.

У ХІХ ст. скульптуру вже називали Заклятою Дівкою: нібито матір прокляла свою розпусну і ліниву доньку-одиначку – “Щоб ти скаменіла!”, і та зненацька пропала. Через деякий час її, вже скам’янілу, викопали на тому місці, де востаннє стояла.

Назва сусідньої гори Радечна, можливо, пов’язана з головним богом вільців (лютичів) Радогостом-Сварожичем⁵⁹. Її сакральний характер підтверджує розташована в цьому ж регіоні інша гора – “Радечна, колись Свята гора”⁶⁰. Є на цьому західному краю Вороняків три Лисі гори⁶¹.

Отож з наведеного джерельного матеріалу можна зробити такі висновки.

Засноване ще в VII ст. слов’янське поселення певний період входило до складу Великоморавської держави (середина IX – поч. X ст.). Свого часу належало до найбільших поселень Слов’янщини. Наприкінці IX ст. сюди прибули переселенці з західно-слов’янських полабських земель. Від назви одного з тамтешніх племен – плісн’ян, правдоподібно, і пішла нова назва града – Пліснеськ.

Процес асиміляції полабців тривав досить довго (у гончарній кераміці XI ст. простежуються характерні особливості їх первісної ліпної кераміки⁶²), як і контакти з “прабатьківщиною” (імпорт у XI чи XII ст. саме звідти художнього виробу з кості).

Впливовий прошарок у Пліснеську становили варяги. Вони в IX – на початку X ст. контролювали відгалуження трансконтинентального шляху зі Сходу на Захід, через Київ до Кракова та Праги, що пролягало попри Пліснеськ.

Сусіднє з Пліснеськом поселення отримало назву від власника Олега, ім’я якого виводиться зі скандинавського імені Helgi.

В околицях Пліснеська розташовувалось надзвичайно багато поганських осередків, хоч у самому граді й жила одна з перших на теренах давньої України християнських громад.

II. Писемна традиція та наукові гіпотези про походження св. Ольги

Є чотири версії про місце народження княгині⁶³.

1. *Псковська версія*. Хронологічно першим є запис у найдавнішому нашому збереженому літописі – “Повісті временних літ”. Її остаточна редакція, як вважається, завершена 1118 р.⁶⁴, найстарший список – Лаврентіївський – походить з 1377-го. Під 6411 роком (903 р.) в Іпатському літописі занотовано: “Ігореви възрастъшу и хожаше по Ѡлзѣ и слуш[а]ше его и приведоша ему жену Ѡ Плескова, именовъ Ѡлгу”⁶⁵. У перекладі Леоніда Махновця це звучить так: “Коли Ігор виріс, він ходив у походи вслід за Олегом, і кожен слухався його. І привели йому жону з Пскова на ім'я Ольгу”⁶⁶.

Немає давнього житія святої. Найвідоміші християни Київської держави, княгиня Ольга та її внук Володимир довго не були канонізованими. Причиною цього, на мою думку, було те, що охрещені вони не в Русі, а у Великоморавській (Ольга) та Чеській (Володимир) державах. Після церковного розколу 1054 р. прогреські діячі почали складати легенди про хрещення Ольги в Константинополі, Володимира – в Херсонесі. Вони ж викинули з літописів відомості про світські та церковні контакти Русі X ст. із Заходом (деякі з них потрапили до пізнього Ніканавського літопису)⁶⁷.

Хронологічно наступним є канон св. Ользі, написаний письменником Кирилом Турівським († перед 1182 р.) та відомий за списком XIII ст. Цей автор повторює “Повість временних літ”, коли говорить, що: “роускому ѡзыку, плесковской странѣ, б[ог]оизбранному Ѡ варягъ княжескому племани пр[а]мат[е]ри наречеса Ѡлга”⁶⁸.

У II пол. XI ст. монах Яків створив Похвалу та Житіє св. Володимира, до яких у XIV ст. додається “Похвала княгине Олги, како крестися и добре поживе по заповеди господни”⁶⁹. Згадка про місце народження княгині тут чомусь відсутня⁷⁰.

У давній редакції північноросійського списку Пролога (XIV ст.)⁷¹ сказано про неї, що “Ѡлга родом бѣ плсковитына (плсковытыни)”⁷².

У його поширеній редакції, з XVI ст. вводяться нові біографічні елементи: “С[в]ѣтаѣ великаѣ княгинѣ Ольгѣ рудисѣ въ Плесковской странѣ в вѣси, зовомыѣ Выбуто. Ѡца имѣѣша невѣрна соущи, також и мат[е]рь некрещеноу Ѡ ѡзыка варяжска и Ѡ рода не Ѡ княжска, ни Ѡ вельмѡж, но Ѡ простых бѣше ч[е]л[ове]к. О имени ж Ѡца и мат[е]ри писаніе нигдѣж изъѣви”⁷³.

У мінейному житії додано, що “но токмо въ повестыхъ многихъ обношашеса о рожденіи еѣ, ѡко Выбутская весь изнесе святую и породи”⁷⁴.

Автором іншого проложного житія став уродженець Новгороду, священник московського Благовіщенського собору Сільвестр († до 1577)⁷⁵. У ньому стверджується, що “Ольгу произведе Плесковская страна, иже от области царствія русскія земли, от веси нарицаемой Выбутской, близ предел немецкія власти жителей, от языка варяжска, от рода ни княжеска, ни вельможеска, но от простых людей”⁷⁶.

Цей текст дещо розширив Московський мирополит Афанасій, автор-укладач званої російської ідеологічної пам'ятки, відомої як “Книга степанная царского родословія”(1560-1563 рр.)⁷⁷. У ній “княгиня Ольга, претворенная во святомъ крещеніи Елена,.. юже произведе Плесковская страна, иже отъ области царствія великія Рускія земли, отъ веси именуемыѣ Выбутская близъ предѣлъ Немеческія власти жителей, отъ языка Варяжска, отъ рода же не княжеска, ни вельможеска, но отъ простыхъ людей... Еще бо граду Пскову не сушу, но бѣше тогда начальный градъ во странѣ той, зовомый Изборескъ, идѣже преже господствуѣ Труворъ, братъ перваго Русаго великаго князя Рюрика, иже бѣ свекоръ сеѣ блаженныѣ Ольги; еѣ же молитвою и пронареченіемъ наздѣся преславный градъ Псковъ”⁷⁸. Далі наводиться легенда про зустріч Ігоря з Ольгою, яка перевозила його у човні через річку⁷⁹.

Такий самий характер має й оповідь про заснування міста Пскова, насправді існуючого ще з VIII ст. поселення, яке на зламі IX–X ст. стало містом⁸⁰: “И приде блаженная Ольга близъ реки глаголемы Великія и бывши ей на конецъ реки Псковы, и ту бѣше тогда великъ лесъ и многія дубравы; и на томъ мѣсте святая Ольга чюдно и преславно видѣніе видѣ: мѣсто оно пресвѣтлыми лучами осіяваемо бѣ, яко отъ трисіятельнаго свѣта... и градъ здѣ великъ будетъ... И по глагоলেখъ сихъ довольно помолися на мѣсте томъ и крестъ постави, иже и до нынѣ есть крестъ той”⁸¹. Тому і вирішила княгиня звести тут церкву на честь Св. Трійці, “посла... многа злата на Плескову реку на создание церкви”⁸². Насправді, найдавніша в Русі Святотроїцька церква була збудована в Києво-Печерській лаврі на поч. XII ст., Псковська ж – у 20-30-х роках того століття⁸³. Хрест Ольги у давні часи був у Київській Софії, про що згадує сербський Пролог кінця XIII – поч. XIV ст.⁸⁴

2. *Новгородська версія*. З XV ст. Новгород став претендувати на батьківщину святої. У пізніх тамтешніх літописах⁸⁵, працях іноземних авторів XVI–XVII ст., у підробленому В. Тагішевим⁸⁶ Іоакимівському літописі⁸⁷ наведено нову генеалогію княгині – від її діда, новгородського правителя Гостомисла, сина Буриvoja⁸⁸ (детальніше про цю версію згодом).

3. *Болгарська версія*. У “Новому Владімірському літописі” (XVI ст.) йдеться про те, що “в Болгарѣхъ поять же за него (Ігоря. – І. М.) княжну именовъ Ольгу”. У II пол. XIX ст. виникла наукова гіпотеза про болгарське походження святої. Підставою для її висунення Дмитрієм Іловайським стала схожість топоніма Плесков-Псков до назви болгарського града Плѣсков-Пліска; болгарське спрямування зовнішньої політики сина Ольги Святослава⁸⁹. У 1930-х роках болгарський літератор Стилійан Чилінгіров почав стверджувати (не повідомляючи джерел), що Ольга доводилась донькою сестри болгарського царя Симеона Анни та впливового боярина Сондока (Сурдика)⁹⁰.

Правда, іменування Святославом сина на честь болгарського царя Володимира (889 – 893), що володів Закарпаттям (див. виступ Л. Войтовича), брата згаданої Анни підтверджує його поріднення з ними (через матір Ольги або Малуші).

4. *Половецька версія*. На перший погляд доволі екзотично виглядає запис у московському рукописі XVII ст. про те, що після походу князя Олега на Константинополь "женис княз Игорь Рюрикович во Плескове, поа за себѣ княжну Олгу, дщерь Тмутаракана (варіант "Тарокана". – *І. М.*) княз Половецкаго"⁹¹.

Аналіз наведених версій походження княгині Ольги проводитиму в дещо іншому порядку. Болгарська, на мою думку, виникла наступним чином. У "Повісті временних літ" згадці про одруження Ігоря з Ольгою (903 р.) передують події 902 року сюжет про візантійського імператора Лева VI. Йдеться про те, що останній найняв мадярів проти болгар. "Угри, напавши, всю землю Болгарську розоряли. Симеон же, князь болгарський, довідавшись про це, повернув на угрів. Угри насупроти пішли і перемогли болгар, так що Симеон ледве в город Дерестер утік"⁹². Болгарські події передано не за оригінальними вітчизняними джерелами, їх вставив хтось із пізніших редакторів, з т. зв. Продовження "Хроніки Георгія Амартола". Це йому, при відсутності вітчизняної інформації, потрібно було для ілюстрації загарбницької політики угорців та для виправдання нападу руських військ на греків-християн у 907 році. Тому похід на болгар, який відбувся 894 – 896 рр., перенесли на 902 р. Хронологічна близькість у "Повісті временних літ" цієї події з одруженням Ігоря спровокувала твердження про болгарське походження княгині, а саме з м. Пліски. Цьому, на думку дослідників, сприяли і згадки про встановлення сином княгині Святославом столиці своєї держави в болгарському місті Переяславці⁹³ та звістки в Хроніці Малали (перекладеної з грецької мови на церковнослов'янську в Болгарії 1345 р.), що імператор Василій II (*956-†1025) розбив болгарського царя Самуїла, захопивши міста "Бдин, Пліску, Преславль велики и мал"⁹⁴. Цьому могла сприяти й поінформованість редактора про те, що в давні часи Київська держава в районі Карпат межувала з землями Болгарської держави.

Та найголовніше – болгарській версії суперечить скандинавська етимологія імені святої.

У 1889 році Іван Малишевський пояснив, як виникла на Псковщині традиція про народження тут княгині. Він звернув увагу, що в Нікановському літописі XVI ст. міститься згадка про належність Ользі с. Будутина⁹⁵: "Володимерь бо бѣ оть Малки, ключниці Олжини; Малка же бѣ сестра Добрынѣ, и бѣ Добрыня дядя Володимиру; **и бѣ роженіе Володимеру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гневѣ отслаша ея Олга, село бо бяше ея тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици**"⁹⁶. На думку І. Малишевського, під Будутиним "обыкновенно разумеют село Любуты, Выбуты или же село Буденик"⁹⁷ на Псковщині.

Насправді ж йшлося про маєтність поблизу Києва⁹⁸, оскільки Ольга не записувала б збудованому нею київському храмові Богородиці малопробитковій ґрунті аж на окраїні держави (а не у самій столиці!). Київська маєтність, як побачимо далі, розташовувалась при митних пунктах. Та й не відправила б княгиня за

тисячу кілометрів вагітну від її сина Святослава Малушу. Мало ймовірно, щоб це дозволив і сам Святослав.

При постійній політичній та культурній ревалізації Новгороду зі Псковом, та особливо з Москвою, нічого дивного не було в тому, що перше з міст також стало проголошуватись батьківщиною св. Ольги та св. Володимира. У XV ст. тут виникає легенда про Гостомисла, першого виборного старійшину (князя) новозаснованого Новгорода⁹⁹. У деяких пам'ятках йдеться про те, що цей Гостомисл доводився сином Буривою, і нібито був похований на околиці Новгорода "на Волотові"¹⁰⁰ (від слова волот, тобто велет.¹⁰¹ – *І. М.*).

Дослідники вже давно зауважили зв'язок цих імен з відомими західнослов'янськими діячами IX ст., ободритським князем Гостомислом (†844 р.)¹⁰², Борживоєм (†894, сином Гостовіта), першим історичним правителем Чехії з династії Пржемыслів¹⁰³.

Поріднення княгині Ольги з Гостомислом фіксують російські літописи, починаючи з XV ст.¹⁰⁴ "Литвин" Матвій Стрийковський (1582 р.) говорить про те, що князь Ігор взяв собі за дружину Ольгу правнучку Гостомислову, з Пскова¹⁰⁵, натомість француз Клод Дюре (1613 р.) – що вона була донькою Гостомисла¹⁰⁶.

Таким чином, на основі відомих джерел можемо стверджувати, що північноросійське літописання та народна традиція зафіксували родинні зв'язки княгині Ольги з західнослов'янськими правителями, хоч це і не підкреслювалось. Інша річ, що вони тут штучно і не без помилок у генеалогії були пов'язані з Київською державою, де ніколи не жили.

Водночас в Ніканавському та Устюзькому літописах XVI ст. сказано про народження св. Володимира (та посередньо св. Ольги) у селі Будутино десь під Новгородом. Хтось із новгородських книжників до відомого ще з "Повісті временних літ" тексту про запрошення малолітнього князя Володимира Святославовича до Новгорода та короткої інформації про ступінь поріднення з ним Добрині додає речення: „бѣ роженіе Володимеру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гневѣ отслаша ея Олга, село бо бяше ея тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"¹⁰⁷. Село Будутино (Будетине, Пудетине) російські дослідники життя св. Ольги, включно з А. Шахматовим, навіть не намагались локалізувати біля Новгорода¹⁰⁸.

Анонімний фальсифікатор, аби пояснити, чого б це Малуша мала їхати родити внука княгині Ольги в таку далечинь, придумав конфлікт між ними. І це тоді, коли в Іпатському літописі навпаки, підкреслено, що "Володимерь бо бѣ от Малуши милостниці **Вльжини**"¹⁰⁹.

Офіційна російська історіографія, після приєднання Новгорода до Московської держави (1471, 1478 рр.), не могла вже толерувати таких тверджень про місце народження "матері князів руських". Цитовані літописні пам'ятки XVI ст. говорять про її народження в насправді існуючому припсковському селі Вибути, яке, вочевидь, обрано через його позірну схожість до новгородського Будутина. Щоб заперечити

походження від Гостомисла, слов'янина та новгородського правителя, у московських пам'ятках особливо наголошено на варязькому та простому походженні княгині (чого насправді не могло бути, бо варяги належали до вищих верств тогочасного суспільства; прості ж люди не могли володіти селом). Керуючись офіційною версією про хрещення Ольги в Царгороді, батьки її проголошувались поганями. У зв'язку з тим же, заснування Плескова (Пскова), якому нібито передувало будівництво княгинію там храму св. Трійці, також переносилось на часи після Константинополя.

Для надання своїй підробці достовірності, новгородський фальсифікатор XVI ст. використав дійсний факт, очевидно, відомий з усної чи письмової традиції, про надання княгинію київській церкві Богородиці маєтності, назва якої була близькою до новгородської пристані Будятина¹¹⁰.

Насамперед потрібно сказати про храм. Як встановив на підставі архітектурно-історичних досліджень Юрій Діба, княгиня Ольга у 961–962 рр. спорудила у Києві ротондальний храм Богородиці, який призначався для запрошеного у короля Оттона I єпископа для Русі Адальберта. Поховання княгині Ольги внук Володимир згодом переніс звідси до зведеної ним Десятинної церкви¹¹¹.

Назва маєтності, наданої цьому храмові, у первозданній формі не збереглась, відома вона вже за іншим топонімом – “Забудецька земля”. Згадують про неї у підробленій від імені князя Романа грамоті “1240” року: “Придали єсмо къ Пр[е]ч[и]ст[о]и Б[огороди]ци монастыру Печерскому по своих д[у]шахъ и родителей наших землю Забудецкую зъ людми и з пошлцинами на деревнах Рубежах чотырохъ чл[о]вѣковъ. На Мытищахъ при Ирпенѣ шести ч[е]л[овѣ]ка зъ млынами на Беркове при рѣце Любце два ч[е]л[овѣ]ка а на Сырцу два млынки...”¹¹².

Ґрунти цієї церкви Богородиці, яка згодом перестала існувати, хтось з київських правителів передав однойменному Богородичному храмові Лаври (легітимізувати це надання мала підроблена від імені князя Романа грамота). Натомість київські домініканці, вочевидь, використавши те, що їх перший храм також був Богородичним, а Ольжин збудований для представників Західної Церкви, стали судитись за ці ґрунти.

Підробили грамоту в Лаврі приблизно наприкінці XVI або на початку наступного століть¹¹³ під час судових процесів з домініканським монастирем. Йшлося про “урочище Забудече, село Рубежівку, село Бабинці”; про землі на “Бісовій Бабі, Бирковцю, Сирцю і Романовому мості”, про “мыто померное пашенное и дворец на Задном Сырцу стоячи и урочища названное Хлапач, которые добра были ніякои невесты зовемои Бѣсова Баба”¹¹⁴. Нині це розташовані на північному заході стосовно київського дитинця міські неадміністративні райони Києва Сирець та Берковець, смт Ірпень (на початку XVII ст. тут, при мості через р. Ірпень, знаходились с. Романівка та хутір Любка¹¹⁵), на Михайлівці – Рубежівка (при мості через р. Бучу), Бабинці.

Забудеччя ж розташовувалось на захід від Києва і межувало з Рубежівкою та Гостомишльом¹¹⁶. Первісною

формою, від якої виник топонім Забудеччя, вочевидь, було поселення *Будеч(ц), детальніше локалізувати яке я не зміг.

Традиція про належність згаданих у підробленій грамоті маєтностей якійсь незвичній жінці має джерельне підтвердження. Спершу лише нагадаймо, що княгиню Ольгу епос визнає за чарівницю. Отож, у “Повісті временних літ” згадується, що “бѣ бо Вышегородъ Ѡлжинъ город”¹¹⁷. Зрозуміло, їй належала не тільки сама фортеця, але й ціла волость на північ від Києва¹¹⁸, зокрема, між записаними пізніше на Лавру землями і цим градом розташовувалось поселення Гостомишль – судячи з назви, з давньою метрикою.

У Вишгороді містилася резиденція княгині Ольги, а згодом – її внука Володимира Святославовича. Останній звів тут церкву на честь свого патрона св. Василя¹¹⁹, що зробив він і в самій столиці. Такий пієтизм до Вишгорода можна пояснити, зокрема, тим, що князь у цьому граді народився.

Безсумнівною є архаїчність топонімів *Будеч, Вишгород, Гостомишль. Першим іменем називався один з найдавніших чеських градів, розташований на північний захід від Праги¹²⁰, який, на мою думку, є містом матері княгині Ольги (про це згодом).

Заснований у X ст. Вишеград мав не тільки ідентичну назву до прикиївського поселення, але й виконував ті самі функції – оборонного форпосту перед Прагою та князівської резиденції¹²¹. Його “частина істориків вважає найстарішим осідком чеської династії” Пржемислідів¹²², першим відомим за джерелами представником якої був князь Борживой (син Гостовіта). У зв'язку з цим достовірним є походження назви Гостомишля, розташованого на прикиївських землях Ольги, від імені її родича (Гостомисла чи Гостовіта), зафіксованого новгородською традицією.

До речі, така “топонімічна” практика Ольги підтверджує те, що саме княгиня назвала на честь своїх родичів Пржемислідів Перемишлем поселення на р. Сяні.

Злокалізацією *Будеча як київської маєтності зникає підстава традиції про походження княгині з Будятина.

У 1889 році арх. Леонід висловив припущення, що “оба места первоначальной летописи, в которых упоминается Плесков (под 903 и 947 гг.), есть вставка в нее из новгородского летописного свода нач. XIII века... Попали в него эти и другие вставки, сделанные на основании народных легендарных преданий, во славу Новгорода, соперничавшего искони с „матерью городов русских” (тобто Києвом. – *І. М.*)”¹²³.

На думку найкращого знавця руських літописів А. Шахматова, фрагмент “Повісті временних літ” 947 р., де згадуються сані Ольги в Пскові, – це вставка з новгородського літопису XI ст.¹²⁴ Він же відзначив, що в Іпатському літописі ці слова взагалі закреслено¹²⁵.

Суттєво підважує вірогідність згадки 903 року про Плесков як місце походження княгині наступна обставина. Саме про Ольгу в “Повісті временних літ” наведено найбільше літописних казок¹²⁶: поховання живих деревлян, спалення інших у лазні¹²⁷, підпад Іскоростені за допомогою птахів; хрещення в Царгороді, намагання імператора одружитись з Ольгою.

У контексті всього сказаного можна стверджувати, що перша зі згадок про Псков у цьому літописі виникла внаслідок заміни північноруськими діячами топоніма Пліснеськ близьким за звучанням топонімом Плесков. Таку редакцію мала підтверджувати вставка 947 року про відвідини тих земель княгинею і про її сані. Цьому ж мало служити і повідомлення „Степенної книги” про хрест на місці первісного Пскова. Для того, щоб затушувати відомий ще тоді зв'язок Ольги з підкарпатським градом Пліснеськом створюється легенда про заснування північноруського Плескова, насправді існуючого вже більше століття.

Має реальне підґрунтя доволі пізня унікальна згадка, очевидно, взята з епосу, про “княжну Олгу, дщерь Тмутаракана, князя половецкаго”, на якій Ігор одружився після походу в Константинополь. У зв'язку з цим потрібно залучити ще одне джерело. Йдеться про примітку в Ростовському літописі XV ст., що “нѣцѣ же глаголють, яко Олгова дчи бѣ Волга”¹²⁸. Тобто існувала традиція про те, що батьком Ольги був т.зв. Віщий Олег.

За свідченнями руського, арабського, візантійського, єврейського джерел, у 941 році князь Ігор здійснив похід на Константинополь. Цьому передував напад на Крим та м. Самкерц (Тмутаракань) і військові дії проти хазар-їудеїв Ігорового прибічника. Ім'я цього “руського царя” збереглося лише в єврейському документі, де воно без голосних записане як Глів. Тобто його можна прочитувати як Гельга, Гольга, Гальга¹²⁹.

У Царгороді об'єднані дружини пограбували передмістя, яке варяги по-скандинавськи називали Суд. Після невдалої морської битви Ігор повернувся до Києва. А Гельга/Гольга захопив багате перське місто Бердаа, де на третій рік і загинув, будучи вже у поважному віці. Поховали його за варязьким звичаєм: з жінкою, зброєю, речами¹³⁰, так само, як це, до речі, робили у Пліснеську.

Ці сторінки життя “руського царя Гельги/Гольги” збігаються з окремими сюжетами з життя билинного Іллі Муромця. Останній єдиний серед богатирів бився з “Жидовином-богатирем” та ходив на Царгород; мав Ілля якийсь конфлікт зі своїм сюзереном; разом з Муромцем згадується Кузьма Семерцянін, у прізвиську якого можна вбачати дещо змінений топонім Самкерц¹³¹. Тобто є підстави стверджувати, що прообразом билинного героя став цей варязький ватага.

Таку атрибуцію підтверджує фігурування у старонімецькій поемі (I чверть XIII ст.) “руського князя Ельгу (Eligas, Elias, Ilias)” та гавані Судерс¹³².

Вищесказане дозволяє вбачати в Гельзі/Гользі також й іншого фольклорного героя. Йдеться про Вольгу, нібито народженого від змія, “мандрівного князя, що ходить по всіх усядах на чолі своєї дружини”, який іноді перевтілювався у вовка (натяк на вільців? – І. М.)¹³³. Він єдиний серед билинних богатирів захопив далекий багатий “Індію город”, який можна ототожнити з багатим перським містом Бердою. В одному з варіантів билини він зображений як

плугатар, тому цілком обґрунтованим є припущення М. Халанського про „заимствование былевым творчеством... древнечешского сказания о Премысле и перенесение черт последнего на эпический образ Олега – Вольги”¹³⁴.

Уже навіть деякі російські дослідники починають визнавати, що прізвисько Іллі Муромця є етнімом і засвідчує його походження з Моравії¹³⁵. Це твердження співзвучне з певною моравською традицією. За нею, в I пол. X ст. у м. Велиграді правив “один з руських княжат Голек”, який під тиском угорців покинув Моравію. Відомий він як Holek, ginak Olgus, або як неназваний за іменем син київського князя Kolg-и¹³⁶.

На підставі наведених матеріалів можна відтворити життєпис цього варязького керівника. Народився у 880-х рр. (бо у 943 р. був вже досить старим), жив на території Великоморавської держави, звідки виїхав під тиском мадярів. Став наближеною до київського князя Ігоря особою. Захопив Самкерц-Тмутаракань, воював на землях, які, як і це місто, пізніше контролювали половці. Таким чином і виникла пізня традиція про половецького князя Тмутаракана, батька св. Ольги.

Поріднення княгині з варягами посвідчує її ім'я. На Овруччині у XIX ст. вона відома як Юльга. Така заміна є результатом переходу давнього “ж” в “ю”. Тобто форма Юльга виникла з Юльга, яка близька формі Helga, поширеній в Північній Німеччині¹³⁷ (тобто і на теренах західнослов'янських племен). Остання, в свою чергу, походить від скандинавського Helga (жіночий варіант чоловічого Helgi)¹³⁸.

Під час перебування княгині в Царгороді 957 р. Костянтин Багрянородний іменував її Ельгою (Ελυας)¹³⁹. Натомість через два роки у хроніці т.зв. Продовжувача Регінона згадуються послі королеви Руси Єлени (“Helenaе reginae Rugorum”)¹⁴⁰.

У рукописній літописній та церковній традиції свята відома як Ольга (Вольга), котра після хрещення отримала ім'я Єлена (Олена). За російською традицією, перше з імен на свою честь надав їй вихователь чоловіка Ігоря Олег Віщий. Однак невідомі випадки заміни слов'янських язичницьких імен на скандинавські язичницькі¹⁴¹. Тому, найімовірніше, його вона отримала ще при народженні, на честь батька Гельги/Гольги. Така практика у давні часи була досить поширеною.

Правдоподібно, матір'ю святої була донька “будимського” правителя. В одній сербській пісні йдеться про одруження св. Іллі на Білій Марії, доньці короля “Будима града”¹⁴². Натомість у німецькій поемі XII–XIII ст. про Вольфендітріха¹⁴³ розповідається, як по дорозі з Єрусалиму герой заїхав до країни “диких русів”, до міста Būden. Його володар Bielap мав доньку Marpali, претендентів на руку якої присипляв і обезголовлював. Однак Вольфендітріх зміг убити правителя та одружитись з його донькою¹⁴⁴.

Ім'я Марпалі близьке за звучанням до давньої латинської назви Моравії Marhari. У моравському роді Жеротінів, який вважав своїм предком згаданого Голека, поширеними були імена Budissius, Budislaw¹⁴⁵. До цього ще потрібно згадати і найближчого побратима

Іллі Муровлянина Соловія Будимировича (билини про якого схожі до повісті про чеського королевича Василя Золотоволосого)¹⁴⁶.

На підставі цих посередніх даних згадане місто можна ідентифікувати з давнім чеським градом Будечом, розташованим на північний захід від Праги, або, що менш правдоподібно, з сорбським градом Budizco (Grimschleben) при злитті Заале та Бодє¹⁴⁷. В обох випадках йдеться про поселення, які наприкінці IX ст. входили до Великоморавської держави.

Деякі російські дослідники XIX ст. висловили припущення про тотожність княгині Ольги з найдавнішою німецькою письменницею, монахиною Гросвітою (Hroswitha, Helena von Rossow), яка жила поблизу полабських слов'ян, була в родинних зв'язках з Оттоном I, нібито навчалась в Константинополі¹⁴⁸. На жаль, у доступній мені літературі відсутня наукова біографія цієї діячки та широке обґрунтування безпідставності гіпотези про підробку приписуваних їй творів на початку XVI ст. поетом Конрадом Цельтисом.

Можливо, в подальших дослідженнях вдасться встановити генетичних зв'язок між іменами Гросвіта та Гостовіт (батько Борживоя); Вітовим (сакральною частиною давньослов'янського острова Рюгена, де стояла скульптура Святовіта), вказівкою німецького епосу на панування Іллі в Garte та іншим районом Рюгена Gardzies зі скульптурами богів Руєвіта, Поревіта; болгарськими вітезями-вітеками (дітьми зміїв); легендою про народження Вольги (Гольги) від змія.

Отож підсумки сказаного такі.

Найдавніша згадка про походження Ольги "от Плескова" привнесена до "Повісті временних літ" 150 років після смерті київської правительки разом з іншими літописними казками про неї.

У новгородській версії походження святої збереглися вказівки на її порідненість з західнослов'янськими правителями, землі яких у II пол. IX ст. входили до Великоморавської держави. Це потверджує і топонім Гостомишль – на землях, які належали саме княгині Ользі.

Низка посередніх даних говорить про те, що батьком княгині був варяг Гельга/Гольга († 943), відомий у східнослов'янському епосі як Ілля Муромець, у Моравії – як руський князь Голек/Ольгус. Вочевидь, він був одружений з донькою порідненого з Пржемислідами правителя "Будима", правдоподібно, чеського Будеча.

III. Народні традиції про св. Ольгу та плісеська легенда

Про плісеське походження княгині говорять наші легенди, які згодом „перекочували” в інші регіони, зокрема на російську Псковщину та Захід. Так, в спаленому Ольгою за допомогою птахів (згідно з літописною казкою) м. Іскоростені є урочище „Свяття”. Тут на Великдень на ріці Уші пішла під воду церква з людьми. „Показують рів, по якому нібито церква йшла”¹⁴⁹.

Недалеко від цього місця були камені „Чортів плечі”. За однією легендою, чорт хотів ними загородити річку, але змушений був їх кинути, бо пропіяв півень. За іншою – те саме хотіли зробити декілька чортів, але не змогли зрушити камінь. На ньому залишилися відбитки їхніх плечей.

В одному з тамтешніх сіл ангели нібито несли декілька глиб на будівництво Києво-Печерської лаври, але чомусь покинули їх. В іншому селі навпаки, чорти несли камені, щоб запрудити Дніпро та залити Лавру¹⁵⁰. „Київські святі, які вирішили взяти участь у спорудженні храму в Овручі, принесли з собою червоний камінь. Але, побачивши, що церква вже збудована, кинули його тут”¹⁵¹. Зафіксовані в цьому регіоні перекази про Ольжині скарби в підвалах¹⁵², про великий камінь в Іскоростені – „Вольжина купальня”¹⁵³, про замок в м. Норинську – на горі, яку насипали воїни Ольги, і який вночі провалився під землю.

„Передання вказують декілька каменів, на яких Ольга під час походу на деревлянські землі стояла, сиділа чи молилась Богу. А також на три камені, відомі з часів поганства, коли народ мав до них велику повагу, приписуючи їм силу зцілення від недугів та чари”¹⁵⁴.

У цьому краю побутувала легенда про вбивство Ольгою в бою свого невіданого чоловіка, що перекликається з билинами про бій Іллі Муромця з невіданним сином (донькою)¹⁵⁵. У тутешньому епосі фігурує також печера і підземний хід, де ховався від Ольги її чоловік¹⁵⁶.

У с. Обуховичах є “Зінчине городище”, з яким пов'язаний варіант легенди про св. Ольгу. Podanie mówią, że w dawnych wiekach kniahinia Zinka (від жінка, дружина. – I. M.) zamknęła się była w niem z całym swym wojskiem. Mąż obległ horodyszczę, gdzie się żona broniła, i po kilku szturmach zdobył. Kniahini zaś Zinka w boju została zabita. Nieopodal od horodyszczca tego jest miejsce, noszące nazwę „Zinczyna łoża”¹⁵⁷.

Про походження княгині Ольги з одного із сіл поблизу Плескова (Пскова) говорить не тільки офіційна церковно-літературна традиція, але й російські народні перекази. У цьому регіоні їх 1878 р. зафіксував Нікалай Богушовській: “Народное предание указывает на две местности в Выбутском приходе, как на места, где родилась св. Ольга: на деревню Гору или Горку, расположенную на правом берегу речки Великой, против выбутской приходской церкви, и на деревню Выдру-Вольжино,.. находящуюся в 2 верстах... выше Выбут. В деревне Горке „память” о св. Ольге далеко не так распространена, как в деревне Выдре,.. потому что в Выдре... сохранились различные предметы, носящие имя св. Ольги... Название деревни „Вольжино” есть явное искажение названия „Ольжино”...

Вниз по ее течению (тобто р. Великої. – *І. М.*) от деревни Волжиной на деревенском поле видны полузасыпанные землей развалины древнего... фундамента.. Крестьяне считают это место святым, не распахивают его... Дворец которой (Ольги. – *І. М.*), а по сказания иных, церковь ее, разоренная “поганой литвой”, стояла на этом месте. Тут же где-то находился сад и погребы великой княгини, “наполненные золотом и серебром. Но найти или видеть их можно только в ночь на Ольгин день (11-го июля), так как св. Ольга была “великая колдунья” и наложила на свои сокровища и сады чары, превратившие ее “любимую усадьбу” в “усадьбу-невидимку”...

На берегу реки из-под отвесной известковой скалы струится прозрачный, как хрусталь, и холодный, как лед, источник: так называемый “Ольжин ключ”. Сюда, по преданию, святая, будучи еще крестьянской девицей, ходила за водой и умывалась в нем каждое утро...

К северо-востоку от Выбут, за деревней Беклешы... возвышается громадная гранитная глыба... Глыба эта считается святою и называется “Ольжиным камнем”... В народе существует следующее баснословное предание: “Однажды святая Ольга, торопясь в Выбутскую церковь к заутрени, услышала, что уже кончили благовестить, и опасаясь опоздать, бросила на поле большой камень, который несла в рукаве. Облегченная таким образом, она пришла в церковь еще вовремя...” Другой вариант этой легенды: “Когда святая Ольга отправилась на войну с поганью, то несла в “платке” множество больших камней, на полдороги платок прорвался и из него выпал большой камень...”

На правом берегу р. Кеби, впадающей в р. Череху, недалеко от слияния Черехи с Великой, есть место, называемое Буденик¹⁵⁸, где некогда по преданию жила св. Ольга и где родился внук ее св. великий князь Владимир Святославович...

Около Шацкого озера... выдвигается из воды несколько громадных гранитных камней. Один из них называется “Ольжиным”. Предание говорит, что когда св. Ольга купалась в реке, то после купания камень этот служил ей местом отдохновения...

Выше Выбут... расположено с. Покровское. По преданию, это село составляло частную собственность (“отчину”) св. Ольги. Тут стоял когда-то монастырь, его же основанный, который, будучи осквернен “Литвой поганой”, был смыт рекою и провалился в реку... В самой реке часто находят каменные кресты, тесанную плиту и пр...

Около деревни Беклешей и Покрутищ (близ с. Покровки) число курганов и укреплений тоже значительно. От деревни Петонова (напротив с. Покровского) до д. Горки (против с. Выбут) вдоль реки тянется длинный земляной вал, устроенный, как говорят, литовцами или поляками”.

У цих околицях відомі ще “Ольжині слуди” (підводні камені. – *І. М.*), “Ольжині ворота”; тут вона нібито перевозила через р. Велику князя Ігоря. Багаті околиці й на старовинні кургани¹⁵⁹. Один з рукавів р. Великої називається Вороною. Одним із місць проживання кн. Ольги тут вважався погост Устье¹⁶⁰.

З іншої публікації відомо, що у Псковському літописі під 1394 роком згадана “Ольгина гора” поблизу Вибут; що біля Псковського озера розташовувалось село “Ольгино поле”, в каплиці якого зберігався камінь зі слідом її ступні; що у с. Скам’ї була Святоольжина каплиця “с каменным памятником в виде сидалища”¹⁶¹. За однією зі псковських легенд Ольга перевозила через річку князя Ігоря і “девять человек дружины и что князь подарил ей на память кольцо”. За іншим же переданням камінь “был принесен Ольгой во время построения храма – в знак того, чтобы храм был поставлен на другом месте”¹⁶².

Як оврацькі, так і припсковські легенди мають прямі паралелі з легендами Вороняків. У грамоті Луцького єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського з 1663 року принагідно згадується, що „обитель святая Плтсницкая... уфундована есть отъ... княжни Елены... лѣта... тысяча сто осмьдесятая”¹⁶³. У першій частині хроніки Підгорецького монастиря, написаній львівським успенським священником Василієм, вказано джерело вищенаведеної інформації. Говорячи про заснування обителей представниками руських князівських династій, він відзначає: „Дасть того невный и виразный документъ надъ царскими врати внутрь олтаря, втѣ слова написъ арп. Року: Гони Батыи Елену Княжну: аже и Церковъ сію вто время таяжде сооружи Княжна, явѣ есть”¹⁶⁴. У збудованій в I пол. XVIII ст. монастирській церкві було вміщено мармурову таблицю з латиномовним написом. У ньому, зокрема, сказано про фундування обителі 1180 року княгинею Єленою, донькою великого князя Всеволода. Батий уже не згадується.

Відразу потрібно зазначити деякі історичні невідомості цього переказу. Насамперед щодо заснування монастиря. Насправді це сталося не раніше 1583 року, коли у викопаній тут печері поселився монах Зосима з сусіднього Білого Каменя¹⁶⁵. У 1180 р. хана Батия на Русі ще не було, прийшов він сюди 1240 р. У часи панування цього монгольського загарбника княжна Олена невідома.

Напис у вітварі виконаний пізно, бо у XII ст. датування велось ще від сотворення світу та вказувались т.зв. індікти, роки п’ятнадцятилітнього циклу¹⁶⁶. Що ж до походження цієї княжни, то вказівку на її батька – великого князя київського Всеволода – вочевидь, зробив Партеній Ломиковський, ігумен цієї обителі в 1686 – †1729 рр., високоосвічений галицький церковний діяч. Саме архідиякон Партеній зібрав для Підгорець одну з кращих українських монастирських бібліотек, багату й на історичні твори.

Правдоподібно, Ломиковський замінив ім’я нападника з Батия на Буняка (на підставі публікації І. Галятовського) та “визначив” батька княжни. Можливо, він це зробив на підставі літописів. Так, у Київському згадано пограбування Києво-Печерської лаври 1096 р. половцями на чолі з „безбожним шолудивим Боняком”. “Тоді ж запалили вони і двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод”¹⁶⁷. Натомість у Лаврентіївському літописі

під 1205 р. зазначено: „Преставися великаго князя Всеволода (Юрійовича. – *I. M.*) дщи, именем Елена и положена бысть въ церкви святаго Богородица, въ монастыри (у Владімірі. – *I. M.*) юже бѣ создала великая княгыни и блаженная Всеволожа”¹⁶⁸.

У подальшому, ґрунтуючись на помилковому твердженні історика Яна Длугоша, польські дослідники вбачали в пліснеській героїні Олені доньку белзького князя Всеволода Мстиславовича, яка в 1163 р. одружилась з польським князем Казімежом Справедливим¹⁶⁹.

Люціян Семіньскі в 1845 р. опублікував записаний на Поділлі народний переказ:

„Z podan ustnych na Podolu. Wał Olgi.

W okolicach Zborowa (na Podolu), Kołtowa, pokazuje lud ciągnący się przerwami wał, nazywany wałem Olgi. Księżniczka ta uciekając przed Batyjem wodzem Tatarów, przemieniała się w mysz i szła pod ziemią, i wszędzie, gdzie nurtowała, wysypywał się taki wał. Bspieczne schronienie znalazła dopiero na Horodyszczu zwanem Pleśniko, w pobliżu Podhorzec, gdzie zamknawszy się w grodzie, dała odpór hordom tatarskim. Na tem miejscu widać dziś kilkaset mogił; a w pobliżu stoi monasterek księży Bazylianów”¹⁷⁰.

Автор, що заховався під криптонімом "P. H." (можливо, Paulina H. – *I. M.*), у 1845 р. надрукував, переробивши у дусі романтизму, пліснеську легенду. Вочевидь, сам він тут не був, бо стверджував, зокрема, про розташування села Пліснеська на далекій віддалі від городища.

Туż перед ним (монастирем. – *I. M.*) wystaje góra zarosnięta dębina, na której stał dawniej obronny zamek. Podwójny wał ziemny otacza je do koła, a tu i ówdzie wznoszą się liczne mogiły i grobowce poległych wojowników. Według podań, zamek ten założony był przez Helenę, córkę Wszewołoda III, księżca Kijowskiego w roku 1180.-Wtedy to załazy Ruś nieprzejrzane tłumy Tatarów pod dowództwem sławnego okrucieństwem Bathego, a przechodząc kolejno przez różne księstwa, szerzyły wszędzie mordy i zniszczenie. Te niszczęścia kraju nie skłoniły książąt ruskich do pokoju i do wspólnego połączenia się przeciwko powszechnemu nieprzyjacielowi; nie ustały po między nimi wewnętrzne niezgody, każdy z osobna gromadząc około siebie drużynę, najeżdżał pobratyma, lub zamykał się przed napaścią w obronnych grodach. Łatwo było Bathemu, zagony swoje po niezgodnej Rusi rozpuszczać i pojedyncze zamki zabierać.

W pochodzi swoim powziął też wiadomość, że Helena, księżniczka kijowska z małą garstką wojowników zamknęła się w obronnym zamku na wzgórzu sterczącem; obległ go przeto pragnąc zabrać w zdobyczy nie tak bogactwa, których włókł za sobą podostatkiem, jak sławioną piękność. Gdy wezwanie do poddania się daremne było, przypuszczono szturm do grodu, lecz Tatarzy odparci walecznie z hańbą od murów ustąpić musieli. Na próżno szturm powtórzono; wściekłość Bathego nie miała granic, powziął zamiar zburzenia zamku; a zostawiwszy Tatarom trzy dni do odpoczynku, rozesłał oddziały na rabunek po okolicy, przykazując stawać w dniu oznaczonym do nowego szturm.

Tymczasem księżniczka Helena na czele zbrojnego hufca zrobiła wycieczkę dla sprowadzenia żywności do zamku. Powiadł się jej ten zamiar; - uszione czaty Tatarów nieuczyniły najmniejszego poruszenia w obozie. Głębokie milczenie panowało w całej okolicy, wiatr tylko unosił z szelestem opadłe już liście i kołysał drzew wierchołki. Już posępność nocy znacznie ustępować zaczęła, księżyc zaledwie słabe wydawał światło, gdy wracającą księżniczkę napotkał pojazd przeciągających ze zdobyczą Tatarów. Z obu stron wydano okrzyk, i krwawą rozpoczęto walkę. Dwóch bojarów walczyło obok księżniczki, Igor i Roscisław. Długo zwycięstwo na obie ważyło się strony; nakoniec nieprzyjaciel zostawiwszy kilku zabitych na placu, pierchnął w nieładzie. Odwaga księżniczki ożywiła walczących; udano się w pogoń za tatarami - lecz w tym samym czasie ujrano dwa inne podjazdy; czem ośmielieni uciekający, zwrócili się nagle i znowu rozpoczęli walkę. Skupieni Tatarzy stanowiły teraz trzy razy większą siłę; mężni jednak Rusini dzielny odpór dawali. Już poległ waleczny Igor; niczem nieustraszona Helena, gdziekolwiek walka najzaciętsza była, jak piorun rażący wpadając rozprószyła przelękłe barbarzyńców hufce; nareszcie osłabiona na silach - padła. Natychmiast nieprzyjaciel zewsząd ją otacza i wśród radośnych okrzyków do obozu prowadzi. Bathy nie był w niem przytomny; w pięć tysięcy jeźdźców udał się był do Pleśnika, miasteczka niedaleko za górą położonego. Wysłano do niego gońca z wiadomością o wzięciu księżniczki w niewolę, której ręce obciążono więzami. W kilka godzin wrócił posłany goniec z odpowiedzią że han niebawem powróci, że jest jego wolą, aby uwolniono księżniczkę z więzów, i pilnie ją tylko strzeżono, gdy wódz zwyciężkiego ludu nie tym sposobem pragnie pozyskać jej serce.

Tymczasem wieść o uwięzieniu księżniczki rozeszła się w zamku. Wojownicy ruscy uwilbując jej cnoty, zbierają się w niezłomne hufce, i wzywają mężnego bojara, aby im przewodniczył w boju. Rościsław staje na czele wojowników, a wzmocniwszy swoje siły nowymi ochotnikami, podstępnie pod obóz nieprzyjacielski. Tatarzy napadnięci niespodzianie, nimając na swem czele Bathego, słaby tylko odpór dają. Helena na odgłos trąb wojennych i zwyciężkich okrzyków, przediera się przez strażę, a spostrzegłszy w tej chwili, że odebrano jej ziomkóm chorągiew, zwraca swe kroki ku najeźdźcy, by mu wydrzeć znak rodzimy, gdy w tem skupione hufce Tatarów otaczają ją znowu.- Już znikła dla niej nadzieja wolności; niezastrasza się jednak bynajmniej grożącym niebezpieczeństwem - przy pomocy kilku wiernych rodaków, rzuca się odważnie na nieprzyjaciela, przelamuje jego szyki, wydziera mu zbroczoną we krwi chorągiew, i wraca do swoich. Rusini dokazują cudów waleczności, rozpędzony nieprzyjaciel ratuje się ucieczką, zasławszy plac potyczki tysiącem trupów. Bathy powróciwszy z Pleśnika, przerażony tą kleską swoich, odstąpił od obleżenia zamku, który mu tyle ludzi kosztował, pałac w swej zemście okoliczne włości i zamki.

W monasterze xx. Bazylianów pokazują dotąd olejno malowany obraz, przedstawiający księżniczkę Helenę, gromiącą tatarskie zastępy”¹⁷¹.

Найбільшу за обсягом та деталями версію легенди опублікував у 1866 році Садок Баронч. Правдоподібно, він її записав десь в околицях Пліснеська, коли працював над історією Олеська 1864 р., чи коли проживав у Підкаменському домініканському монастирі. Деякі моменти (польськість королевича, його сподівання на відновлення польської держави, скритий випад проти уніатського священика) говорять на користь припущення, що історик при публікації вніс до тексту свої корективи.

«Helena. Caryca Helena jakieś tajemni sztukami wesz do wielkości wieprza wykarmiła i w wielkiej szklanej bani trzymała. Przy czym też ogłosiła, że kto zgadnie, co to za zwierze, temu razem z państwem swoim odda swoją rękę. Każdy zaś, któryby nie zgadł i nie poznał, śmiercią karany będzie. Mnóstwo młodzieży i pięknoscą Carycy i żądzą panowania ujętej, próbowało szczęścia, lecz żaden tego zgadnąć nie mógł, wszyscy też śmiercią ukarani zostali. Nareszcie pojawił się sofodywy (parszywy) Buniak, istny potwór, którego oczy kaprawe takie miały powieki, że dwóch ludzi widłami one podnosiło, jeżeli co widzieć chciał, a wtedy wszystko i wszędzie na sto mil widział. Przyszedszy do Carycy Heleny a kazawszy sobie ślipie podnieść widłami, obaczył zwierze w bani szklanej i rzekł: owa, szczo za dywo? taż to wosz?

Przerażona Caryca, że takiego brzydkiego człowieka mężem swoim mianować miała, z ludźmi uciekła, zostawiwszy mu państwo w dowolne jego panowanie. Ale Buniak kazawszy sobie ślipie podnieść, zobaczył, gdzie ona się kryje i pogonił za nią pędem wiatru, gdyż bardziej Carycy, niżeli państwa pragnął. Caryca zaś uciekająca, kazała za sobą sypać wielkie góry, które Buniak lubo z trudnością, jednak przekraczał. Przeto góry te wszystkie, które od Lwowa aż do Kijowa jednym prawie pasmem ciągnę się, Caryca Helena przeciwko Buniakowi sypała. Nareszcie stanawszy w Podhorecach, obwarowała się należycie niedaleko miasta Pleśniska. Ciągnął też podówczas królewicz polski z wielkiem wojskiem w celu podbicia jakiego kraju i znalezienia dla siebie małżonki, a dowiedziawszy się o kłopotie Carycy Heleny, przyszedł z wojskiem do Podhorzec, aby stanąć w jej obronie. Caryca bardzo pokochala królewicza i obiecała mu rękę oddać, skoroby zwyciężył srogiego napastnika. Lecz Buniak przyciągnawszy pod góry podhoreckie i dowiedziawszy się, że tam dla obrony jest królewicz, tak krzyknął, że aż ziemia się zatrzęsa: Ty królewiczu, chcesz z wojskiem wiarołomnej bronić i mnie żonę odebrać. Ojciec twój wysyłając cie w świat z wojskiem, kazał ci prawej drogi trzymać się, jeżeli niezechcesz sobie i wojsko zgubić. Przestraszona Caryca chciała z królewiczem i wojskiem jego dalej uciekać, ale Buniak czarami ich tak zawikłał, że się z miejsca ruszyć nie mogli, zwłaszcza widząc przed sobą daleko większe, niżeli przedtem góry. A ponieważ Caryca trzymając się królewicza, żadną miarą do Buniaka przyjsć nie chciała, przeto rozgniewany Buniak zaklął ich oboje temi słowy: Ty Caryco z swoim pałacem, skarbami i ludźmi zapadniesz się, raz tylko do roku na wielkanoc i to na

chwile tylko ukażesz się na wierzchu ziemi z twoją okazałością i dobytками. Ty zaś królewiczu zapadnieś się z całym twojem wojskiem i będziesz tam pokutował. Gdy zaś Polska zaginie, wtedy co roku robić się będzie do twoich przybytków na wielkanoc otwór, a kto tak szczęśliwym będzie, że na tę chwilę wejdzie do otworu i na twoje zapytanie, czy już czas? odpowie: a jużci czas, stanie się twoim wybawicielem, wtedy wyjdiesz z wojskiem i odbijesz od wrogów królestwo twoje. To wyrzekłszy, krzyknął Buniak, ale tak przeraźliwie, że ziemia i góry zatrzęsle się a pałac z Carycą, z ludźmi, skarbami, królewiczem i wojskiem jego zapadł się.

W samej istocie na wielkanoc, pałac ten przepyszny na chwilę występuje z ziemi, ale tylko godny u Boga to widzieć może. Razu pemnego dwóch małych pastuszków wiedziało, jak naraz on wystąpił z ziemi. Ciekawością uniesieni, popatrzyli się w otwór, a tam było dużo pieniędzy, na których panicz jak niemczyk ubrany siedział. Chłopiec bogacza z figłów, drugiego chłopczyka ubogiego sąsiada czapkę do tego lochu rzucił. Biedny chłopczyna w płacz: ta mnie ojciec zabije, gdy powrócę bez czapki. Rozpacz przemogła strach i chłopiec wskoczył do tego lochu w celu wydobycia swojej czapki, w którą ów panicz nasypał mu pełno dukatów, pomógł mu wydostać się z lochu, poczem pałac natychmiast zniknął. Opowiadał chłopiec ten wypadek bogaczowi ojcu, od którego był pouczony, aby na drugi rok, gdy to wiedzenie zobaczy, naumyślnie swoją czapkę do lochu rzucił, po nią wlaź i z taką ilością dukatów do niego powrócił, jak synek jego sąsiada. Na drugi rok chłopcy znowu to wiedzenie mieli. Chłopiec bogacza uczynił podług rozkazu ojca, lecz go panicz udusił, oknem wyrzucił, a czapkę dukatami napełnioną ubogiemu dał chłopcu, żeby dał matce, której ojciec z przeszłorocznych pieniędzy nic nie chciał dać na urządzenie domu. Tak tedy bogacz straciwszy jedyne dziecko, umarł z utrapienia, a ubogi został wielkim bogaczem i zawsze za Carycę Helenę, najmuje mszy i parastasy, daje jałmużnę ubogim, a niezadługo skończy się jej pokuta.

Raz na wielkanoc czerniec staruszek (Bazylianin) po śniadaniu święconem, wyszedł z monasteru podhoreckiego na spacer. Lecz zaledwie kilka kroków zrobił, patrzy jakiś otwór ukazał się w górze, czego tam nigdy przedtem nie było. Wchodzi do tej jaskini, a tam same rycerstwo w zbroi żelaznej na koniach siedzi. Na przodzie stojący w świetnej, a złotej zbroi, porwał bęben i zapytał Bazylianina: czy można uderzyć, czy już czas? Ale Bazylianin przełknięty, uciekając krzyknął: nie czas! Zaraz za nim ziemia się zamknęła, a królewicz z wojskiem czekać będzie dopóty, póki jaki szczęśliwy u Boga człowiek nie trafi na czas otworu, a nie zastraszywszy się, odpowie na pytanie: już czas! Wtedy wyjdzie królewicz z wojskiem, odbije Polskę, a tego, co go wybawił, postanowi królem, lub królową, podług tego, czy to będzie mężczyzna, lub kobieta.- Lecz cała doniosłość tej sprawy na tem zasadza się, żeby sie nie zastraszać, jak Bazylianin, który wiedział dobrze i chciał powiedzieć: już czas! ale w przestachu rzekł: nie czas jeszcze, i kto wie, jak długo jeszcze siedzieć będzie ten królewicz¹⁷².

Як бачимо, у цьому варіанті легенда складається з декількох частин: переслідування цариці Олени Шолудивим Буняком, багаторічне ув'язнення королевича та його війська у підземеллі (і випадкові відвідини печери різними особами).

Вражаючий для нашого сучасника вступ зі згадкою про велику вош не є чимось оригінальним. Вона присутня в албанських, грецьких, гасконських, італійських, сицилійських, румунських та хорватських епічних творах, саме у творах, де йдеться про небажання доньки якогось правителя одружуватися¹⁷³.

Особа Шолудивого Буняка досить популярна у фольклорі всієї України¹⁷⁴. Оскільки готую про нього окрему роботу, зупинюся на тих моментах, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми.

Є декілька сюжетних ліній, пов'язаних із цим напівдемоном. Пліснеській легенді близький переказ з околиць Мирополя, при переправі через р. Случ. Там також виступає конфлікт з жінкою. „Поганий Буняк, ворожбит Татарин”, полюбив місцеву дівчину Настю, з якою одружився. Коли ж вона втекла від нього, наздогнав та убив.

Мотив погоні приєднаний і в іншому, суто військовому сюжеті. У 1665 році київський діяч Іоаникій Галатовський опублікував у Львові книжку, в якій навів почутий від старих людей переказ про заснування монастиря в м. Завалові („названое от валов давно висипаних, котрих есть три над тим мѣстом на горѣ біля монастиря”). „Буняк (тако они мовять), але рачей Батий цар татарский”, був розбитий тут руським воєводою Романом, який „окопался трома валами”... Тут і виник монастир, який був названий Погоня, „для того же там Роман воєвода погнал и догнал и розигнал татаров неприятелих своих”¹⁷⁵.

За іншими легендами, Шолудивий Буняк знищив міста Бич та Галич, взявши від кожного мешканця, як данину, голуби та горобці. Міста охопила пожежа, коли до них повернулись птахи з прив'язаними до лап губками, що горіли¹⁷⁶.

Правдоподібно, частина найдавнішого пласту пліснеської легенди збереглась у переказі гірського села Уріча, де поряд з урочищем Вороновим на скелях упродовж X–XVI ст. існувала дерев'яна фортеця¹⁷⁷. „У предвічні часи, коли попід горами селились велети, один з них, обравши собі садибу на бердах (скелях. – *І. М.*), наказав нечистій силі викувати в них палац, і одної ночі ще до третіх півнів цей палац було викувано. Однак, прослухавши півнів, велет сам скам'янів”. Після знищення Бича Шолудивий Буняк зі своїми слугами осів в Урічі, де зберігав і награбоване добро. Одного разу попри палац ішли музики, яких запросили заграти. Під час великої пиятики тверезі музики викрали скарби, а палац підірвали та втекли. Шолудивий Буняк запався під землю з колісницею, на якій утік. „Однак і музиканти не уникли покарання: їх наздігнала погоня і на ганьбу повідтинала їм вуха”¹⁷⁸. В Урічі, як і в Підкамені, присутнє кукурікання півнів. Сюжет з птахами, які летять до своїх домівок, ідентичний із підкаменецьким, де кожушок-голубиця

летить додому. В свою чергу, він також наявний у літописенній казці про спалення Ольгою Іскоростеня. Знущання над музиками мають паралель у підкаменецькій легенді про полонянок, яким татари обрізали груди¹⁷⁹.

Посередньо на зв'язок цих легенд з Вороняками вказує і наступна обставина. За свідченням І. Вагилевича, „між південноруським людом, зокрема бойками, живе багато згадок про велетів. Визначено навіть місце їх заселення на Ополі між двома Липами” (між річками Гнилою та Золотою Липами)¹⁸⁰, тобто неподалік Вороняк. Не може не впадати у вічі та обставина, що район перебування велетів (міфічних істот) близький до теренів, на яких проживали вільці-велети, переселенці зі Західної Слов'янщини.

Друга сюжетна лінія пліснеського епосу має прямі паралелі з чеським, німецьким та австрійським. Вона ґрунтується на давній східній традиції й т.з. „Откровенні” Псевдометодія Патарського (IV ст. чи VII ст.¹⁸¹) та, можливо, кельтських легендами про короля Артура. Різноманітні варіанти „прив'язані” до різних населених пунктів, часто схожих за назвою, географічними умовами (гори, печери, вали) та історичними обставинами. Так, чеський король св. Вацлав († 921) нібито жив у горі Блянік, на якій були обкладені камінням вали та джерело. Один раз на рік, напередодні Великодня король виходив зі своїми лицарями на поверхню¹⁸². Схожа розповідь стосується і гори Вошкобер¹⁸³. Жив цей правитель нібито і в Білій горі на околиці давньої Праги¹⁸⁴, в с. Подгоржанах (тобто Підгірцях. – *І. М.*) біля м. Боржан¹⁸⁵; вояки чекали свого часу в печері гори с. Пржігор (тобто Пригіррі. – *І. М.*)¹⁸⁶. У чеському епосі є низка переказів про Білу Дівчину, яка іноді ще називається Фрау Голле¹⁸⁷.

Найбільше легенд про правителя, який століттями чекає зі своїм військом відповідного часу в печері, зафіксовано в Німеччині та Австрії. Це – Кіффгайзер в Тюрінгії, поблизу регіону давнього розселення слов'ян, та Унтерберг (тобто Підгірці. – *І. М.*) біля австрійського Гальшгадту (тобто Соляного Міста. – *І. М.*).

Героями цих оповідей виступають різні володарі, найчастіше імператори Фрідріх Барбаросса (тобто Руда Борода. – *І. М.*) та Фрідріх II. Зокрема, в одній легенді розповідається, що „у горі сидить імператор Фрідріх у глибокому сні; борода его спускається далеко на землю зі стола, за котрим він сидить на лавці. Так найшов його раз пастух, котрого привів до нього карлик. Імператор устав і запитався: „Чи літають іще ворони коло гори?” Коли пастух притакнув, імператор сказав, що він мусить спати ще сто років, і пустив пастуха з великими дарами”¹⁸⁸. У деяких переказах разом з володарем перебуває його дружина (або донька) фрау Голле (Frau Holle, Hölle, Hülle)¹⁸⁹.

Присутні в німецькому епосі й легенди про чортів, які величезними кам'яними брилами намагалися зруйнувати християнські храми. Але особливо цим „прославилася” велетка Фрау Гарке (Frau Harke). Вона нібито жила в районі річки Гавели (край західних слов'ян. – *І. М.*) в часи, коли там відбувалася

християнізація. За житло їй служила печера на горі Каммерн. „Раз вона запхала до фартуха селянина з волом і плугом та принесла додому, щоб там з ними бавитись. Однак батько наказав віднести його, „бо як той малий не буде орати, то ми, велети, на горі не зможемо пекти собі хліба”¹⁹⁰. „Іншого разу фрау Гарке несла в фартусі багато землі. Але він їй розірвався і з висипаної землі повстала гора Голле (Hollenberg). На ній лежав великий гранітний блок, який фрау Гарке хотіла кинути на храм у м. Гавелберзі”¹⁹¹.

„Також великий гранітний блок лежав між містом Котцен і Ляндін. Ним хотіла Фрау Гарке розбити Марійський костел у Бранденбурзі. Але камінь вислизнув їй з рук і впав... Це її так розлютило, що вона попсіяла на нього. Тому-то в ньому і з'явилась така глибока дірка, в якій стоїть вода навіть у бездошові часи”¹⁹².

„Щоб знищити гавелберзький храм, вона взяла величезний камінь, на якому сиділа. Але він розлетівся на три частини”¹⁹³.

„Якось стояла Фрау Гарке однією ногою на горі Каммерн, другою на горі Рінов та хотіла кинути величезну каменюку на гавелберзький храм. І знову їй випав камінь з руки (на ньому залишився відбиток п'яти її пальців). Фрау Гарке розізлилась і напіяла на цей камінь... Її камінь... бачив імператор Фрідріх Великий... На місці каменя зберігся дуже довгий і глибокий рів, який так і називається „Фраугаркегрубе”. Там також росте трава „Фраугаркебарт” (тобто Борода Фрау Гарке. – *І. М.*), або по-іншому „Флюннербарт” (Фальшива борода. – *І. М.*)¹⁹⁴.

Легенди про велетку Фрау Гарке були колись частиною переказу про Фрау Голле, бо в них, зокрема, згадується Голленберг (Гора Голле), на перший погляд недоречні тут згадки про імператора Фрідріха та траву.

Німецька легенда схожа до переказів з Вороняк. Окрім популярного в Європі сюжету про намагання знищити християнський храм, тут є окремі тотожні деталі – це камінь, на якому сиділа Фрау Гарке у Німеччині, а у Підкамені – Цицата Баба. Там фігурують відбитки на камені (пальці), в Підкамені та недалеко від нього Почаєві – відбитки стопи Богородиці. У них, як і в камені „Пробута”, що колись лежав на горі Бабі, також завжди збиралася вода. До речі, згадка про такий незвичний стілець може бути натяком на кам'яний трон, на який садовили князів з династії Пржеміслів при їх інтронізації.

Аналогом до епізоду з плугатарем є наступні українські оповідання. Перше з них записав С. Руданський на підросійському Поділлі: велети були такі великі, що ходили лісом, як по траві. Якось приніс один селянина з плугом, волами на долоні до батька. „А подивись, – каже, – тату, які я надібав мишенята”. А тато глянув, та й каже: „Не мишеня то, сину, а то такі люде, що після нас будуть”¹⁹⁵. З околиць Львова з с. Борусова Бобрєцького повіту походить схожа легенда. Нібито один велет іншому передав з сусіднього села сокиру. Один з них також взяв плугатара у пригорщу, та й приніс до мами: „Дивись, мамо, які тут хробаки риють поле”¹⁹⁶.

Схожим є і фрагмент з билини про велета Святогора, який одного разу поклав до кишені свого майбутнього вихованця Іллю Муромця разом з його конем¹⁹⁷. У зв'язку з тим треба нагадати, що саме поблизу Олеська, гіпотетичної маєтності Гельги/Гольги (прототипу билинного Ілли), розташована Свята гора.

Однак це не єдиний приклад фігурування нашої княгині у німецькому епосі. Вона – це і Helche (Herrliche, Herche, Erka), головний персонаж давніх німецьких любовних легенд, де герої різними способами добиваються її руки¹⁹⁸. Обґрунтованим є твердження М. Халанського, що „в образі Гельхи в „Нібелунгах” (XIII ст. – *І. М.*) та в інших творах німецького епосу потрібно вбачати віддзеркалення переказів про велику княгиню Ольгу”¹⁹⁹.

Проникненню сюжетів з біографії Ольги до германського епосу сприяло те, що в ньому була богиня природи з близьким за звучанням іменем Фрау Голле (вона ж і Фрау Гарке).

Таким чином, на підставі наведеного матеріалу можна стверджувати, що в Галичині, на Овруччині, на Київщині (як побачимо далі), на Російській Півночі, в Чехії та Німеччині був розповсюджений один епічний твір, який складався з декількох частин. У першій йшлося про переслідування героїні, яка не бажала, попри формальні зобов'язання, одружуватись. Наступний сюжет – перебування правителя з військом у печері, в очікуванні відповідного часу для повернення на землю і визволення батьківщини. І останній сюжет – велети або чорти намагаються великими каменями зруйнувати християнські храми.

Скорочений варіант цього епічного твору побутував у селі Буках, що поблизу Ольжиних прикиївських володінь. Нібито в тутешньому замку Бакочині жила княжна Лелія. До неї залицявся татарський цар Мамай. Але, побачивши його кур'ячі ноги, княжна відмовила цареві. Тоді він взяв замок в облогу. Знайшовши потаємні двері, через які випускали до річки білих качок княгині, Мамай увірвався до замку. Лелія наклала на себе руки, а її брат, побачивши це, кинув навздогін татарському цареві в спину млинарський камінь²⁰⁰.

Без сумніву, маємо справу з мандрівними різночасовими сюжетами. Проте постає питання, де вони остаточно сформувались в один епічний твір. Найправдоподібніше, сталося це в Пліснеську та його околицях. На це вказують назви населених пунктів, які фігурують у легендах. Вони копіюють топоніміку Пліснеська, точніше Підгорець, розташованих поблизу культового осередку Білої гори. Тому печера правителя є у Білій горі біля Праги, у Подгожанах, Пржігорах, Унтерберзі. А на Псковщині ні з того, ні з сього визнається батьківщиною княгині село Гора (Горка), яке не має жодних пам'яток і легенд, пов'язаних зі святою²⁰¹. Тобто саме в районі Вороняк традиція про княгиню Ольгу об'єдналась з переданнями про велетів та правителя (в підземеллі).

Як же розповсюджувалися ці легенди? Вважається, що в слов'яно-варязькому середовищі існував загальний фонд епічних сюжетів і образів²⁰².

Поширення пліснеських легенд у Німеччині здійснювалось, вочевидь, і через згаданих переселенців, які підтримували зі своєю прабатьківщиною контакти, принаймні до XII ст. Варяги ж, без сумніву, занесли їх у свої гради на Півночі Росії. Не було нічого незвичного і в тому, що така міграція епосу відбувалася і в пізніші часи. Наведу такий яскравий приклад. Поблизу Соловків є два острови та мис, названі нібито на честь трьох братів-велетів Кольги (“колдуна”), Жожги, Кончака. Окрім “звичного” для європейських велетів перекидання сокирою, робили вони це і з котлом²⁰³. Така новація виникла внаслідок певної трансформації відомого факту – половецький хан кінця XII ст. Кончак “ходѣ котель носѣ на плечевоу”²⁰⁴. Найцікавіше – ім’я першого з братів тотожне імені згаданого легендарного руського князя Kolg-и, батька моравського правителя (Гольги/Гельги).

„Велетський” сюжет найдавніший. Другий, “військовий”, в основі якого візантійські апокрифічні твори, – наймолодший. Він, вочевидь, міг значною мірою бути навійним зовнішнім виглядом Пліснеського града – сімома рядами валів, деякі з яких облицьовані плитами, декількома сотнями курганів, в яких знаходились і поховання воїнів з жінками. (Про такий обряд поховань могли знати як із переказів, так і з огляду інвентаря випадково розорених могил).

Попри традиційну символіку образу воронів – провісників кривавих битв, “пліснеське походження” мають ворони, які літають над печерою чеського чи німецького правителя. Адже саме в цьому регіоні віками спостерігається таке містичне явище, як польоти багатотисячних зграй тих птахів. Воно дало навіть назву тамтешньому узгір’ю – Вороняки²⁰⁵. Описане це явище і в “Слові о полку Ігоревім”.

Зрозуміло, найбільше нас цікавить перший сюжет, натяк на який ми маємо в Барончевій легенді. Не виявлений у нашій писемності та епосі сюжет з життя княгині Ольги, у загальних рисах зберігся у німецькій „Сазі про Тідріка Бернського” (середина XIII ст.). Потрібно, однак, підкреслити, що у цій пам’ятці зібрано багато різних за часом та географією мотивів, реальним історичним особам тут часто присвоювались імена інших героїв. Зокрема, імена головних героїв Гільдегунди та Вальтарія взяті з латиномовного епосу Waltharius (X ст.)²⁰⁶.

Гільдегунда за сагою була донькою „великого ватажка, могутнього витязя,.. Іллі ярла Греції”, тобто правителя Русі. Стрийком їй доводився конунг вількінів Озантрікс. Інший дядько проживав у “Великій Русі”. Семилітню Гільдегунду відправили заручницею до конунга Аттілі (одруженого з її двоюрідною сестрою, Еркою, донькою Озантрікса). Зі своїм коханим, Вальтарієм з Васкаштайна (Vosca), вона втекла від Аттілі²⁰⁷. Вислані Аттілою в погоню 12 лицарів повинні були повернути викрадену скарбницю та привезти голову Вальтарія. Однак виконати наказ їм не вдалось; лише один з них зміг урятуватись від меча коханого Гільдегунди.

Збіжностей з пліснеською легендою та реконструйованими тепер фактами життя княгині Ольги так

багато, що це вже не можна пояснити випадковістю. Як уже говорилось, Ольга, дуже правдоподібно, була донькою „руського царя” Гельги/Гольги, предводителя варязької дружини, який став прообразом билинного Іллі. Початок імені Гільдегунда близький до згаданих форм німецьких імен нашої княгині (та німецького регіону Hildesheim, де жила згадана Гросвіта). Гільдегунду віддали в заручниці семилітньою, Ольгу привели до Ігоря, за російською традицією та науковими хронічними розрахунками, у 10 років²⁰⁸. У пліснеській легенді Ольга формально належала Бунякові, Гільдегунда у сазі – Аттілі. Ольга втікає зі скарбами, до неї приєднується закоханий у неї королевич. Гільдегунда також втікає зі своїм коханим та викраденими скарбами. Утікають в обох випадках від поган: угорця Аттілі, половецького Буняка.

У дещо переробленому вигляді цей сюжет наявний у билині, знову ж таки, про велета та Іллі Муромця²⁰⁹.

Правдоподібність “угорського сліду” посередньо підтверджує „Повість временних літ”. Згадки про приведення Ігореві Ольги тут передують звісткам про напад мадярів на Болгарію. З інших джерел знаємо про підкорення Великоморавської держави угорцями в 906 р.²¹⁰ І саме після того у літописі розповідається про участь тиверців, дулібів, хорватів у поході князя Олега на Царгород 907 року. Звідси напрошується закономірний висновок про прийняття цими підкарпатськими племенами протекторату Київської держави саме тоді, у зв’язку з угорською загрозою. Запорукою виконання домовленостей в часи Середньовіччя часто були шлюби. У нашому конкретному випадку йдеться про одруження малолітньої Ольги, доньки варяга, власника величезного града на сході Великоморавської держави, з київським престолонаслідником, також малолітнім Ігорем. Не виключено, що Ольга була перед тим заручницею в угорців (де в той час правив Арпад).

Менш імовірний інший варіант – вбачати під Аттілою von Susa короля Оттона I, що походив з саксонців.

Усі ці любовно-шлюбні перипетії й відобразились у початковій редакції народного переказу, який згодом отримав нові сюжетні нашарування. Зокрема, сюди увійшли деякі елементи з переказу про Василя Золото-волосого, королевича чеського, який маскувався під шолудивого юнака²¹¹. Останнє, вочевидь, і стало причиною потрапляння в пліснеську легенду Шолудивого Буняка, реального половецького ватажка, який до того ж перейняв з іншого місцевого епосу риси велета.

І на завершення, які ж є підстави говорити про походження княгині Ольги саме з Пліснеська, а не з Плескова?

1. Дуже вірогідно, що північноруські книжники з політично-релігійних міркувань замінили в писемній церковній традиції Пліснеськ на Плесков. Цьому сприяла та обставина, що після 1241 р. Пліснеськ перестав існувати.

2. Пліснеське походження княгині підтверджено порідненістю Гельги/Гольги з правителем вільців-велетів („вільтінів” німецького епосу), частина яких,

за даними археології, переселилась у цей град. Той факт, що жінка правила Київською державою декілька десятиліть, не можна пояснити лише збройною підтримкою родичів-варягів. Володарка повинна була спиратись на кровні пов'язання з тогочасними правлячими династіями сусідів.

3. Низка даних підтверджує, що у пліснесько-підкаменському епосі йшлося саме про нашу святу: героїню, яку ніхто не ототожнював зі святою, в народі називали то Оленою, то Ольгою²¹². Буняк підпалив міста за допомогою птахів, тобто робив те, що нібито вчинила Ольга з Іскоростенем. Серед наближених Ольги згадується боярин Ігор, який, як і її чоловік, загинув. Ім'я таке після XII ст. у східних слов'ян вже не зустрічається, воно чуже українській народній традиції до кінця XIX ст.

4. Про походження Ольги з Пліснеська говорить і розповсюдження згаданих легенд саме з Вороняк.

5. Село Покровське на Псковщині, за російською традицією, вважається „отчиною”, тобто власністю батька княгині. У припліснеському Олеську, тобто в маєтку Гельги/Гольги, поблизу давнього замку є урочище Покрова, заселене вже з VII–VIII ст.

6. Саме походженням княгині з Пліснеська можна пояснити, чому автор „Слова о полку Ігоревім” згадав град, розташований за 400 км від Києва. Відповідний

ключовий фрагмент віщого сну великого князя київського Святослава в українському перекладі звучить: ”Всю ніч, з вечора босові ворони великими зграями літали в Пліснеську на оболоні, били зміїв у дебрах та несли їх до синього моря”. З урахуванням місцевих реалій ця картина мала б виглядати так: ”Величезні зграї босових (від бос – демон.²¹³ – І. М.) ворон без упину літали перед валами града Пліснеська, над сотнями могил-курганів. Це живе полотнище раптово провалювалось униз, у дебрі. Там ворони били зміїв та несли їх до величезних боліт в Олеську”. Бояри витлумачили цей сон наступним чином: ”Два соколи (Ігор та Всеволод Святославовичі. – І. М.) слѣтѣста съ отня стола злата, поискати града Тьмутороканя, а любо испити шелономъ Дону”²¹⁴. На перший погляд важко тут встановити якийсь логічний зв'язок та алегорію (на які така багата ця пам'ятка). Однак у ”Слові” Гзак чи Кончак – це ”чръный воронъ, поганый половчине”; вони ж – ”дѣти бѣсови”²¹⁵. Окрім того, в деяких били-нах батьком богатиря Вольги (Гельги/Гольги) виступає змії. Отож символіка тих поетичних рядків наступна: рід половецький (босові врані) виграє битву з родом руським (зі зміями). Автор прив'язав пророчий сон до Пліснеська – бо це батьківщина „праматері руських князів” Ольги, та до неназваного Олеська – бо це була маєтність її батька, першого з наших князів, хто володів Тмутараканню.

Надія Гупало (Львівська галерея мистецтв – Золочівський замок): У статті В. Демківа ”Золочів у легендах, переказах і дійсності” (Золочівщина. Земля Маркіяна Шашкевича. – Торонто, 1982. – С. 426) наведено легенду, що близька до Вами згаданих.

”На правому березі річки Золочівки є село Заріче, а за селом у напрямкі сіл Городилова та Єлихович було поле, яке називали ”Радече”. За давнім переказом мало там існувати місто Радече в тому самому часі, що і Пліснесько, тобто десь біля 1180 року. Хто його заснував – у переказі не подано. Мало воно бути збудоване на легкому схилі до річки Золочівки, по обидвох боках берега, і простягалось аж до села Бенева. З північної сторони горби були укріплені там, де сьогодні село Городилів, а друге укріплення-городище було там, де тепер село Єлиховичі, а даліше на північ – городище Білий Камінь... Загорода Єлиховичі була укріплена, але, не маючи природних заборол, вод чи багн, була легкою до здобуття, і з цієї сторони ворог легко нападав та нищив городище, й тому люди говорили, що це є лихо річне, а з того пішла назва оселі Єлиховичі.

Радече було знищене скоріше, ніж Пліснесько, яке було знищене ханом Батєм 1241 р. разом з іншими давніми городами і оселями. По розгромі Радече люди,

яким вдалося врятуватися від смерті чи полону в непрохідних болотах, лісах чи комишах, збиралися чи ”зволікалися” і створили нову оселю серед комишів та боліт недалеко сьогоднішнього замку. Їх називали ”золочівцями”, а оселю – ”Золочівкою”.

Галина Третяк (Львівська галерея мистецтв): Майже тотожний до наведеної Вами німецької легенди переказ, який розповіла мені мешканка с. Сасова, вчителька місцевої школи Ганна Золота. Знає його з розповідей своєї бабці.

”Давним-давно в с. Комарові (тепер с. Сасів) жили три велетні. Один мешкав на горі Сторожиха. (Ніби тут розміщувався спостережний пункт за татарами для нагляду, чи немає якої небезпеки, чи ніхто не підступає. Сигнал небезпеки подавався на Золочів і там вже готувалися до оборони). Другий велетень поселився на Святій горі. (Таку назву вона отримала зовсім недавно, у 1948-му, коли на ній об'явилася пастухам Матір Божа). Третій велетень жив на горі Городисько. (Назва гори походить від того, що там колись стояв замок, укріплений валами і палями, тобто городище).

Є оповідь, що, коли ті три великі люди бралися за руки, то був знак їхнього вітання. Вони нікуди не ходили, щоб це зробити, а просто стояли на горі – кожен на своїй – і так говорили між собою.

Є ще й така розповідь. Ніби у велетня з гори Городисько була дочка. Її завжди цікавило, що це за хробаки орють землю. А то були звичайні люди, які працювали на своєму полі. Донька дуже хотіла їх побачити, але батько їй не дозволяв, пояснивши лише, що ті хробаки колись замінять їх, що це люди майбутнього.

Все ж таки дівчина не втрималася. Спустилася з Городиська до маленького хробака-чоловіка. І взяла його в долоні і принесла батькові. Батько сказав, що цю істоту треба відпустити. Не дуже хочачи, дочка так і зробила.

А тим часом на поле прийшла жінка того чоловіка, що орав. Не знайшовши мужа відразу (бо його забрала дівчина), стала його клясти. І в той момент замок провалюється під землю і люди-велетні гинуть назавжди.

Ще одна версія розповідає, як провалився не замок, а церква. І навіть тепер, коли хто-небудь підніметься на ту саму гору і прикладе до землі вухо, зможе почути дзвони церкви, що впала під землю. Особливо добре ці дзвони чути на Великдень⁹.

Ігор Мицько: Наведені Вами та пані Надією Гупало перекази засвідчують, що район Вороняк ще досить перспективний для фольклористичних досліджень. Варто було б львівським науковцям якнайшвидше організувати сюди експедиції.

Олег Сидор: Чи не може назва сусіднього з Пліснеськом села Гавареччина походити від згаданих Вами річки Гавелі, при якій жили західнослов'янські племена?

Ігор Мицько: Дуже правдоподібно, бо знайти якесь пояснення цьому топоніму через українську мову важко.

¹ Основні положення цього дослідження були виголошені на львівському семінарії "Княжі часи": "Про деякі джерела "Слова о полку Ігоревім" та пліснеської легенди" (засідання № VI.—21.07.2003), "Українське підгрунтя деяких билин" (№ XII.—19.07.2003), "Ілля Муромець—Руський цар HLGW?—Holga Моравський (№ XXII.—12.01.2005), "Батьківщина княгині Ольги" (№ XXVI.—18.05.2005).

Висловлюю подяку за допомогу в підборі літератури завідувачам відділів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАНУ п. Ользі Колосовській та п. Юрію Романишину.

² Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви // Галицкий исторический сборник.— Львов, 1853.— Вип.1.— С. 88—91.

³ За: Kompaniewicz B. Wiadomość o Podhorcach i klasztorze bazylikańskim // Lwowianin.—Lwów, 1838.—Т.3 (7).—С.27.

⁴ Петрушевич А. О соборной. — С. 89—90. У жодному з відомих мені переказів ця Олена не називається святою.

⁵ Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки. — Київ, 1962.—№12.—С. 8—9.

⁶ Полное собрание русских летописей. — С.-Петербург, 1908. — Т.2. — Ипатьевская летопись. — Стлб. 661—662.

⁷ Ироическая пѣснь о походѣ на половцѡвъ... Игоря Святославовича.—Москва, 1800.—С. 25—26. Наводжу цей фрагмент у прочитанні В. Перетца (Слово о полку Ігоревім. Пам'ятник феодальної України—Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. — Київ, 1926 // Українська академія наук. Збірник історико-філологічного відділу. — № 33. —С. 111, 251—254).

⁸ Полное собрание. — 1908. — Т.2. — Стлб. 770.

⁹ Основні археологічні характеристики поселення подаю за: Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки. — Київ, 1962.—№12.—С. 3—56.

¹⁰ Існує гіпотеза, що його площа сягала 300 га (Филипчук М. Нова знахідка: Пліснеський саркофаж // Літопис Червоної Каліни. — Львів, 1994. — №10/12.—С. 52).

¹¹ Buko A. Małopolska "czeska" i Małopolska "połonska" // Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy...—Kraków, 2000. — S. 146.

¹² Кучера М. Древній Пліснеськ. — С. 55.

¹³ Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы. — Москва, 1986.—С. 340; Labuda G. Wielec (Wielec) // Słownik starożytności słowiańskich.—Wrocław, Warszawa, Kraków.—1977.—Т.6.—S. 431—436. Не виключено, що з назвою племені вільці (лютичі) пов'язані топоніми Луцьк та р. Лютиця біля нього: поширений на Волині гідронім Вілія.

¹⁴ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів в Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету. — Мюнхен, 1948. — С. 146; Кучера М. Древній Пліснеськ. — С.16, 17; Ратич О. До питання про розташування й оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Київ, 1964. — Вип. 5. — С.120—123; Моця О. П. Карпати у X—XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Т. 1. Археологія та антропология. — Львів, 1999 — С. 358. У давній Галичині відомі поселення з кількома валами (не більше чотирьох): с.Бобрка біля Дуклі, Городище на Дністрі, Збараж, Галич (Кучера М. П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Київ, 1959. — Вип. 2. — С. 144).

¹⁵ Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893—1894 // Записки имп. Академии Наук. 8 серия по историко-филологическому отделению. — С.-Петербург, 1897. — Т. 1. — № 4. — С. 123. Цитата з твору, написаного в 1050—1055 рр. Гардізі, на підставі праці Ібн-Русте. Маляри жили тоді на віддалі 10 днів дороги. (Там само. — С. 122).

- ¹⁶ Ширинский С. С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С. 204; Кузьмин А. Г. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. – Москва, 2003. – С. 178–187.
- ¹⁷ Пастернак Я. Літописний город. – С. 146–147.
- ¹⁸ Там само. – С. 147.
- ¹⁹ Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом? // Брідщина. – Броди, 1993. – Ч. 2. – С. 12.
- ²⁰ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 151–152; Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Київ, 1961. – Вип. 7. – С. 99–100.
- ²¹ Торговля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь та Наддніпрянина. – Київ, 1990. – С. 66–67, 222–223.
- ²² Халанский М. Г. Об отношении былин об Илье Муромце к сказаниям об Олеге Вещем // Журнал. – 1911. – Сентябрь. – С. 56.
- ²³ Полное собрание. – Петроград, 1923. – Т. 2. – Вип. 1. – Стлб. 64.
- ²⁴ Wądzki A. Plisni // Słownik starożytności. – 1979. – Т. 4. – С. 149; Wądzki A. Plinia // Ibidem. – С. 149 – 150. Малаймовірно, що назва походить від «чудського» Peliskoln (Замкова гора).
- ²⁵ Wasilewski T. Morawskie państwo // Słownik starożytności. – 1965. – Т. 3. – С. 292.
- ²⁶ Див.: Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – С. 10–11.
- ²⁷ Регель В. Учредительная грамота Пражской епархии // Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского... – С.-Петербург, 1883. – С. 319.
- ²⁸ Кучера М. Древній Пліснеськ. – С. 27, 33, 34, 37, 39, 41, 43, 46, 48, 50.
- ²⁹ Гавриленко В., Чайка Р. Вислі свинцеві булли з Пліснеська. Факти і гіпотези // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т. 1. – С. 562–593.
- ³⁰ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 145, 155, 157.
- ³¹ Prochaska A. Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r. // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1895. – С. 45. Згаданий Януш з Підгорець.
- ³² Кучера М. Основні етапи. – С. 145.
- ³³ Хулаш М. Л. Українські карпатські та прикарпатські назви населених пунктів. – Київ, 1995. – С. 272.
- ³⁴ Barwiński E. Kronika // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1905. – З. 4. – С. 682–683.
- ³⁵ Długosz J. Opera omnia. Hitoriae Polonicae libri XII. – Cracoviae, 1876. – Т. 3. – Р. 308.
- ³⁶ Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1882. – Т. 3. – С. 86.
- ³⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва, 1988. – С. 134–136.
- ³⁸ За даними Й. Гронського.
- ³⁹ Sokołowski Br. Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego-Zloczów, 1885. – С. 21, 32, 157.
- ⁴⁰ Opis niektórych miejsc Galicyi w r. 1685 // Rozmaitości. – Lwów, 1857. – № 9. – С. 71.
- ⁴¹ Sokolowski Br. Rys. – С. 21.
- ⁴² Юрій Гудима резонно відзначає, що «Біла гора (тут йдеться про Підлиську гору. – І. М.) могла входити і до цілої системи поганських капищ Західної України, таких як Підкамінь у Бродівському районі, язичницькі осередки з ідолами на пагорбах в районі Львова та ін.» (Гудима Ю. Підлиська гора у народних традиціях і віруваннях волинсько-подільського пограниччя рубежу I–II тис. н.е. і тепер // Народознавчі зошити. – Львів, 1999. – № 4. – С. 530). У зв'язку з цим він вказує лише на сусіднє з нею с. Теребежі (3 км на південь від Білої гори).
- ⁴³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України – В.р. – П Шн. 9. – Арк. 68.
- ⁴⁴ Niderle L. Zivot starych slovanu. – Praha, 1917. – Dil 2. – Sv. 1. – С. 168, 176, 250; Szyjewski A. Religia słowian. – Kraków, 2003. – С. 135.
- ⁴⁵ Зіморевич Б. Потрійний Львів. – Львів, 2002. – С. 33–34.
- ⁴⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 83; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – С. – Петербург, 1903. – Т. 3. – Дополнения. – Стлб. 6.
- ⁴⁷ Гудима Ю. Підлиська гора. – С. 528, 530.
- ⁴⁸ Цигельський Ю. М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. – Еллікот, 1992. – С. 125.
- ⁴⁹ Гудима Ю. Підлиська гора. – С. 528.
- ⁵⁰ Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – С. 48.
- ⁵¹ Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Давні обителі України. Архітектура. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського уставу [Львів, 2001], Вип. 13. – С. 11, 13 – 14. Сюжет про намагання чортів знищити храм є досить популярним в Європі. Див.: Krzyżanowski J. Kamień upuszczony przez diabła // Słownik folkloru polskiego / Pod. red. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1965. – С. 160; Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. – Warszawa, Wrocław, Kraków, 1962. – Т. 2. – С. 209 – 210, N 5011.
- ⁵² Так нібито і виникли два відрізки потоку Лугу – Олиця та Голубиця. Неподалік від них, за горою Високий Камінь, є гора Голиця (Holica).
- ⁵³ Sneider A. Encyklopedja do krajeznawstwa Galicyi. – Lwów, 1879. – З. 6. – С. 52
- ⁵⁴ Рожко М. Про деякі. – С. 11; Раніше я дотримувався іншого пояснення походження цього топоніма, виходячи з тих міркувань, що рожанець – це марійна молитва на чотках. Її розповсюдження традиційно пов'язувалося зі св. Домініком, а в усіх костельках домініканців обов'язково засновувались братства Богородиці. Називались вони братствами святого Рожання (Bzowski F. Rózaniec Panny Maryji. – Kraków, 1606. – С. 1–30). Діяло таке і в Підкамені (Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 6). Значна увага питанню існування культу рожанець приділена у фундаментальній монографії М. Зубова (Зубов М. І. Лінгвоетнологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. – Одеса, 2004).

- ⁵⁵ ЛБАН. – В.р. – II Шн. 9. – Арк.106.
- ⁵⁶ Szneider A. Encyklopedja. – S.18.
- ⁵⁷ Ibidem. Поблизу Вороняк народна міфологія знає лісових богинь, зокрема, Кучу, Бечу, Бачу, які жили в печерах та мали великі груди (Остапик І. Золоті розсипи Гологір // Народознавчі зошити. – Львів, 2002. – Ч. 3/4. – С. 274).
- ⁵⁸ Szneider A. Encyklopedja. – S.18.
- ⁵⁹ Lowmianski H. Religia słowian i jej upadek (w. VI–XII).–Warszawa, 1979. – S. 170–171.
- ⁶⁰ ЛБАН.–В.р.–II Шн. 62а.–Арк. 49.
- ⁶¹ ЛБАН.–В.р.–II Шн.9.–Арк. 190 зв.
- ⁶² Пастернак Я. Літописний город.–С. 148.
- ⁶³ За словами автора найновішої книги про княгиню Ольгу Володимира Рички, “неупереджений джерелознавчий аналіз писемних джерел і сучасний стан знань з історії Східної Європи кінця IX – початку X ст. не залишають сумнівів у тому, що Ольжин родовід сягає середовища відважних варязьких ричарів, які в пошуках пригод і багатства прибилися до київського двору. Тут, скоріше за все, й народилася дівчинка на ймення Гельга” (Ричка В. Княгиня Ольга. – Київ, 2004. – С. 59). Однак автор насправді не навів доказів на користь такої гіпотези. Тому київську версію, позбавлену аргументації, не розглядатиму.
- ⁶⁴ Творогов О. В. Повесть временных лет // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. I. (IX – I пол. XIV вв.). – Ленинград, 1987.–С. 337–343.
- ⁶⁵ Полное собрание.–Т.2.–Стлб. 20–21.
- ⁶⁶ Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989.–С. 160.
- ⁶⁷ Полное собрание. – С.-Петербург, 1862.–Т.9.–С. 64.
- ⁶⁸ Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сборник Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – С.–Петербург, 1907.–Т.82.–№4.–XII.–С. 91.
- ⁶⁹ Фет Е. А. Память и похвала князю Владимиру // Словарь.–Вып.1.–С. 288–290, 191–192.
- ⁷⁰ Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1963.–С. 69–70.
- ⁷¹ Оскільки у Львові відсутня спеціальна робота (Грищенко З. А. Агиографические произведения о княгине Ольге // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов. – Москва, 1981. – С. 35–41), датуватиму житія та цитуватиму їх за старою літературою. Загальну характеристику джерел про походження княгині див.: Ричка В. Княгиня. – С. 49–60.
- ⁷² Ричка В. Княгиня. – С. 322; Леонид, арх. Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. – 1888. – Июль. – С. 215; Малышевский И. И. Происхождение русской великой княгини Ольги // Киевская старина. – 1889. – Июль. – С. 9. Такі ж слова містять і українські Прологи. Див.: ЛБАН. – В.р. – Ф.77. – Оп.1. – АСП 27. – Арк.419 зв.–420; Там само. – АСП 9.–Арк.219 зв. – 220 – “польсковитыни”!
- ⁷³ Малышевский И. Происхождение.–С. 10.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Малышевский И. Присхождение.– С. 3; Див. також: Буланін Д. М., Колесов В. В. Сильвестр // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.2 (II пол. XIV–XVI вв.). – Ч.2.– Ленинград, 1989.– С. 323, 326.
- ⁷⁶ Малышевский И. Происхождение – С. 3.
- ⁷⁷ Покровский Н. И. Афанасий // Словарь книжников.–Ч.1.–Москва, 1988.–С. 73–79.
- ⁷⁸ Полное собрание.– С.–Петербург, 1908.–Т.21.–С. 6.
- ⁷⁹ Там само.–С. 7–8.
- ⁸⁰ Poppe A. Pskow // Słownik starożytności. – 1970.–Т.4. – Cz.1. – S.409. Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. – Ленинград, 1985. – С. 222. У той час тут було вже багато західнослов'янської кераміки; поховань за варязьким обрядом.
- ⁸¹ Полное собрание. – С.-Петербург, 1878. – Т.21.– С. 22.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Нікітенко М. Образ Святої Землі у сакральній топографії // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Київ, 2003.– Вип. 5. – С. 70–71.
- ⁸⁴ Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. – С.–Петербург, 1842.– С. 453.
- ⁸⁵ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878.–С.150.
- ⁸⁶ Толочко А. «История российской» Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005. – С. 196–245.
- ⁸⁷ Татищев В. История.–Т.2.–С. 302; Strahlenberg F.–J. Das Wort – und Ostliche Theil von Europa und Asia...– Stockholm, 1730.–S.95.
- ⁸⁸ Малышевский И. Происхождение. – С. 13.
- ⁸⁹ Ричка В. Княгиня.–С.54.
- ⁹⁰ Там само. –С. 55.
- ⁹¹ Бычков А. Ф. Описание славянских и русских рукописных собраний в имп. публичной б–ке. – С.–Петербург. 1878.–Вып.1.–С.153–154; Малышевский И. Происхождение.– С.26; Халанский М. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал.–1902.–Август.– С. 303.
- ⁹² Літопис. С.16.
- ⁹³ Там само.–С.38, 39, 41.
- ⁹⁴ Малышевский И. И. Происхождение русской великой княгини Ольги // Киевская старина.–1889.–Июль.– С. 23.
- ⁹⁵ Така згадка міститься також в Устюзькому літописі I чверті XVI ст. (Полное собрание. – Ленинград, 1982.– Т. 37.– С. 21, 60).
- ⁹⁶ Полное собрание. – С.-Петербург, 1862.–Т.9.–С. 35.
- ⁹⁷ Малышевский И. Происхождение. – С.13.
- ⁹⁸ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей. IX – начало XI вв. – Москва, 2001.–С. 60–64; Вилинбахов В. Б. Несколькo замечаний о легендах Великого Новгорода // Вестник Ленинградского университета.–1963.–№14.–С. 31–36.
- ⁹⁹ Вилинбахов В. Несколькo замечаний. – С. 34.
- ¹⁰⁰ Вперше Будутино пов'язав з Київщиною І.Барсов. Він же згадав, без вказівки на джерело “Бутятин вимол.” у Новгороді (Барсов И. Географический словарь русской земли (IX–XIV).–Вильна, 1865.– С.15, 17). Висловлюю подяку п. Юрієві Дибі, котрий звернув мою увагу на цю публікацію.
- ¹⁰¹ Буслаев Ф. Значение собственных имен: лютичи, вильцы и вольки в истории языка // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1851.– Кн.10.–С. 17.
- ¹⁰² Labuda G. Gostomisl // Słownik starożytności.–1964. – Т. 2.–S. 139–140.

- ¹⁰³ Labuda G. Borzywoj // Ibidem. – 1961. – Т.1. – С.152; Labuda G. Dynastii w Czechach // Ibidem. – 1961. – Т.1. – С. 422. Про Борживоя, “моравського князя”, знали в Русі і з легенди про св. Івана (Vašica J. Legenda svatoivanská // České literární baroko. – Vyšehrad, Praha, 1938. – С. 61–84, 283–294).
- ¹⁰⁴ Гиляров Ф. Предания. – С.150.
- ¹⁰⁵ Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudska u wszystkich Rusi Kijowskiej. – Królewic, 1582. – С.121.
- ¹⁰⁶ Duret Cl. Thresór de l'histoire des langues de cet univers. – Cologny, 1613. – Р.846 (посилання за: Strahlenberg F.-J. Das Word. – С. 95).
- ¹⁰⁷ Полное собрание. – С.-Петербург, 1862. – Т.9. – С. 35.
- ¹⁰⁸ Шахматов А. Л. Разыскания о древних русских летописных сводах. – С.-Петербург, 1908. – С.377. У цьому контексті вони не звернули увагу на Будятину пристань у Новгороді (названа за іменем власника, якогось Будяти). Відома з “Устава Ярослава о мостех” кінця XII чи початку XIII ст. (Русские достопамятности. – Москва, 1843. – Ч. 2. – С.293; Полное собрание. – 1853. – Т.6. – С.69; Древнерусские княжеские уставы XI–XVI вв. / Подготовил Я. Шапов. – Москва, 1976. – С.149, 151, 152).
- ¹⁰⁹ Полное собрание. – Т. 2. – Стлб.57. “Милостгница” – це любимиця (Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – С.-Петербург, 1895. – Стлб. 138).
- ¹¹⁰ Дибя Ю. Перша церква Богородиці в Києві 961–962 рр. // Давні обителі. – С.2–3; Його ж. Українські храми-ротонди Х – першої половини XIV ст. – Львів, 2005. – С.68–74.
- ¹¹¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти. – Львів, 2004. – С. 445.
- ¹¹² Древнерусские княжеские уставы. – С.149, 151, 152.
- ¹¹³ Купчинський О. Акти. – С. 437.
- ¹¹⁴ Там само. – С.437, 438; Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.1. – С.452–453.
- ¹¹⁵ Шелудченко В. І. Ірпень // Історія міст і сіл УРСР. – Київ, 1971. – С. 317.
- ¹¹⁶ У XVIII ст. Києво-Печерська лавра з певних політично-економічних міркувань ідентифікувала Забудеччя та Рубежівку з розташованими на 50 км північніше селами Колинцями та Уніним. Нібито в 1745 р. так стверджував київський мешканець Михайло Сазонов (Каманин И. М. Судьба грамоты кн. Романа Галицкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1906. – Кн.19. – Вып.3. – Отд.2. – С. 76. Русакова Ю. “Грамоти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Київ, 2003. – Вип.5. – С. 89, 109). Насправді ж Колинці згадуються паралельно з Забудеччям, причому вже з 1470 р. (Описание архива западнорусских униатских митрополитов 1470–1700. – С.-Петербург, 1897. – Т. 1. – С. 3, 56).
- Розташоване навпроти Михайлівки-Рубежівки на “прикиївському” березі р. Бучі с. Забуччя не тотожне Забудецькій землі. При позірній схожості слів Буча та Забу[де]ччя, гідронім має інше походження, бо в Україні є ще 5 схожих до нього назв рік (Словник гідронімів України. – Київ, 1975. – С. 79). Окрім того, це село зі сторони Києва розташоване не за, а перед річкою. Із Забудеччям немає підстав пов’язувати і с. Городище-Будаївку, відоме з початку XVI ст., предтечу сучасного м. Боярки (Грищенко А. П., Кривенко А. М. Боярка // Історія міст. – С. 361), адже воно є в іншому прикиївському районі, на південний схід від міста, за 20 км від згаданих у судових документах поселень.
- ¹¹⁷ Полное собрание. – Ленинград, 1923. – Т. 2. – Вып.1. – Стлб.49.
- ¹¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1992. – Т.2. – С. 275.
- ¹¹⁹ Там само. – С.277.
- ¹²⁰ Luka L., Wędzki A. Budeč // Słownik starożytności. – 1961. – Т.1. – С.170–171.
- ¹²¹ Gęsiorowski A. Wyszegrad // Ibidem. – 1977. – Т. 6. – С.653–655.
- ¹²² Gęsiorowski A. Wyszegrad // Mały słownik kultury dawnych słowian. – Warszawa, 1972 – С. 417.
- ¹²³ Леонид, арх. Несколько новых замечаний к нашей статье “Откуда родом была св. Великая княгиня Ольга?” – по поводу статьи И. И. Малышевского “О происхождении великой княгини русской Ольги Святой” // Киевская старина. – 1889. – Октябрь. – С. III–IV.
- ¹²⁴ Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн.2. – С.84–94. Автор згадує у зв’язку з цим про Деревльську землю та Коростіл на Новгородщині; Не виключено, що після придушення виступу древлян частина з них була переселена на Північ. Див. також: Грушевський М. Історія України – Руси. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 457.
- ¹²⁵ Там само. – С. 89.
- ¹²⁶ Цей термін належить Іліяні Чековій (Чекова И. Эпос, мифы и мифологемы в древнейшем летописании Киевской Руси // Ruthenica. – Київ, 2003. – Т.2. – С. 88).
- ¹²⁷ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (Материалы и исследования). – Москва, 1978. – С.200–202. Такі вигадані сюжети мали магічну символіку (Чекова И. Епос. – С.88–91).
- ¹²⁸ Полное собрание. – Москва, 2000. – Т.24. – С. 9.
- ¹²⁹ Половой М. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (Сравнительный анализ русских и византийских источников) // Византийский временник. – Москва, 1961. – Т.18. – С.85–104.
- ¹³⁰ Якубовский А. Ибн-Микавейх о походе русов в Бердаа в 322 г. = 943/944 г. // Византийский временник. – Ленинград, 1926. – Т.24. – С. 68, 69.
- ¹³¹ Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1994. – Т.4. – С. 63, 115, 118, 119, 261; Русские былины старой и новой записи / Под ред. М. Тихомирова, В. Миллера. – Москва, 1894. – С. 49, 53.
- ¹³² К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1902. – Ч.8. – С. 333–334, 344–349.
- ¹³³ Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1994. – Т.4. – Кн.1. – С.94–95, 264–266.
- ¹³⁴ Халанский М. К истории. – 1903. – № 11. – С. 20.
- ¹³⁵ Филин Н. В. Об историческом прототипе Ильи Муромца // histline.narod.ru./ilo1.hatm.
- ¹³⁶ Pesyna z Cechorodu. Prodromus Morawograficus. – Lytomysl, 1663. – S. [B7]; Paprocki B. Zrčcadlo slawneho margrabstwy Mo-

rawskiego.–Olomutii, 1593.–Ark.LXXXIXa – LXXXXXb; В зв'язку з цим потрібно вказати, що столиця ободритів також називалась Велиград (Міхаельбург, Рерік, Мекленбург).

- ¹³⁷ Халанский Н. К истории. – № 11. – С. 9.
- ¹³⁸ Пчелов Е. В. Генеалогия. – С. 11, 116.
- ¹³⁹ Голубинский Е. История русской церкви. – Москва, 1901. – Т.1. – Первый полутом. – С. 99.
- ¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України. – Т.1. – С. 454.
- ¹⁴¹ Пчелов Е. В. Генеалогия. – С.129.
- ¹⁴² Халанский М. Южно-славянские сказания о королевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа // Русский филологический вестник. – Варшава, 1894. – Т. 31. – №1/2. – С. 364–366.
- ¹⁴³ Перша частина цього імені – від німецького *das Wolf* (вовк), можливо, натякає на зв'язок героя з племенем велетів, які називалися ще вільцями.
- ¹⁴⁴ Халанский Н. Южно-славянские сказания. –1893.– № 4. – С. 289; Вочевидь, ця подія відтворена і у певній колядці. Її герой, погрожуючи містові, бере за дружину доньку правителя. В болгарському варіанті присутній кінь, що дихає вогнем і підпалює місто Будинград. В деяких українських варіантах фігурують, зокрема, Галич та Вишгород (Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Ленинград, 1982. – С. 230–241).
- ¹⁴⁵ Balbin V. Miscellaniorum Historicorum Regni Bohemiae. – Praga, 1688. – Libri 2. – Pars 4. – Tabl. hh.
- ¹⁴⁶ Грушевський М. Історія. – С. 154–162. До речі, біля прикрийського Васильківка розташовувалося давнє поселення Соловіївка, тепер село Мала Солтанівка (Русакова Ю. „Грамоти”. – С. 105), яке могло бути маєтністю реального товариша Гельги. До легендарного Солов'я-розбійника народна традиція прив'язує розташоване недалеко однойменне село (Rulikowski E. Zapiski antropologiczne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1879. – Т.3. – Dz.3. – S. 68–69).
- ¹⁴⁷ Luka L., Wądzki A. Budeč // Słownik starożytności. – 1961.–Т.1. S. 170; Ibidem. – 1964. – Т. 2. – S. 155.
- ¹⁴⁸ Голубинский Е. История русской церкви. – Москва, 1901. – Т.1. – Первый полутом. – С.81; Макарий, митр. История русской церкви. – Москва, 1994. – Кн. 1. – С. 216. Цитовані в останній із робіт публікації про цю традицію пера М. Морощкіна та К. Савелева у Львові відсутні.
- ¹⁴⁹ Коробка Н. Сказания об урочищах Овручского уезда и былина о Вольге Святославовиче // Известия. – 1908. – Т.13. – Кн.1. – С.293.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 294.
- ¹⁵¹ Там само. – С. 303.
- ¹⁵² Там само.– С. 295.
- ¹⁵³ Там само.– С. 300–301, 298–299.
- ¹⁵⁴ Там само.– С. 302.
- ¹⁵⁵ “Чоловік Ольгин убрался у другу одежку, щоб она не поузнала його, тай виїхав десьто, нібито против йїе, и став стрелять з порохом тилько, а вона– бить з знараду. А потим побачила вона шо вуон йїх не ранить, то прискочила дай зняла йому голову. Да як глянула

- на руку, дай побачила, шо на йому перстень, дай познала його” (Там само.–С. 295, 296); Грушевський М. Історія. –1994.–Т.4.–Кн.1.–С. 114–115; Т.4.–Кн.2.–С.211.
- ¹⁵⁶ Коробка Н. Сказания.–С. 297.
- ¹⁵⁷ Rulikowski E. Iwanków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...– Warszawa, 1882. – Т.3. – S.315. Тут і надалі передруковуємо тексти польською мовою зі збереженням орфографії оригінальних публікацій.
- ¹⁵⁸ Південніше припліснеської Святої гори (на околиці Білого Каменя) розташоване с. Черемошня, навпроти якого, на другому березі Бугу, є хутір Бутки.
- ¹⁵⁹ Богушовский Н. Заметка о селе Выбутах (Лыбутах), родине святой великой княгини Ольги российской // Второй археологический съезд. Труды. – Киев, 1872. – Т. 2. – С.139–144.
- ¹⁶⁰ Якушкин П. Путевые письма из Новгородской и Псковской губернии. – С.-Петербург, 1860.–С.154.
- ¹⁶¹ Александров А. А. Ольгинская топонимика. выбутские сопки и руссы в Псковской земле // http://www.pskovcity.ru/his_aleksandrov1.htm з посиланням на: Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. – С.-Петербург, 1994. – С. 22–31.
- ¹⁶² Александров А. А. Легенды о княгине Ольге в Псковской земле // http://www.pskovcity.ru/his_aleksandrov2.htm з посиланням на: Псковская губерния. – 2001. – № 44.
- ¹⁶³ Коструба Т. “Середньовічна традиція” Пліснисько-Підгорецького монастиря // Записки чину Святого Василія Великого. – Львів, 1935. – Т. 6. – Вип. 1–2. – С. 312.
- ¹⁶⁴ Там само.– С. 311.
- ¹⁶⁵ „Синопись” Пліснесько-Підгорецького монастиря // Записки.–Жовква, 1925.–Т.1.–Кн.2/3.–С. 306.
- ¹⁶⁶ Коструба Т. „Середньовічна традиція”.–С. 312.
- ¹⁶⁷ Літопис.–С. 141, 142.
- ¹⁶⁸ Коструба Т. „Середньовічна традиція”.–С. 311.
- ¹⁶⁹ Войтович Л. Князівські династії.–С. 226.
- ¹⁷⁰ Siemieński L. Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie. – Poznań, 1845.–S.38–39; Див. ще: Грушевський М. Історія української літератури.–Київ, 1994.–Т. 4. – Кн. 2. – С. 209; У Голлогорах можна почути, що на одному з пагорбів був церев'яний замок руської князівни, в якому вона ховалась від татар (Остапик І. Золоті розсипи. – С. 276); У легенді з околиць м.Львова на Курщині говориться наступне: «Ольга – сестра киевских князей Оскольда и Дира, христианка, красавица собой. Чтобы укрыть ее от чьегото преследования, братья поселили ее... в местечке,... получившее от имени княжны название свое (Халанский М. Г. Народные говоры Курской губернии // Сборник Отделения русского языка и словесности. – С.–Петербург, 1904. – Т. 76. – №5. – С. 50).
- ¹⁷¹ P. H. Helena księżniczka kijowska // Przyjacieli domowy. – Lwów, 1854. – №43. – S. 340–341.
- ¹⁷² Barącz S. Bajki, fraszki, podania, przysłowia i piesni na Rusi.–Tarnopol, 1866.–S.81–85 (2 wyd.–Lwów, 1886.–S.76–80). Див.: Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. –Warszawa, Wrocław, Kraków, 1962.–Т.2.–S.219.–№ 8012.
- ¹⁷³ Драгоманов М. Шолудивий Буняк в українських народних оповіданнях // Драгоманов М. Розвідки. – Львів, 1897.–Т.2.–С.130–131; Krzyżanowski J. Polska bajka.– 1962.–Т.1.–S.199.– N 621.

- ¹⁷⁴ Окрім публікацій про Буняка І. Вагилевича (Wagilewicz D.-J. Szeludywy Buniak. Z podan ludu // Biblioteka Ossolinskich.-Lwów, 1844.-Т.11.-С.181-195) та згадані М. Драгоманова, див. ще: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської Трійці".-Київ, 1999.-С. 246-250.
- ¹⁷⁵ Галятівський І. Небо нове... - Львів, 1665.-Арк. РЛВ зв. - РЛГ зв.
- ¹⁷⁶ Вагилевич І. Берди в Урчі // Подорожі в Українські Карпати. - Львів, 1993. - С.110; Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність. - С. 247; Головацький Я. Велика Хорватія, або Галичско-Карпатська Русь // Вінок русинам на обжинки. - Відень, 1847. - Ч. 2. - С. 165; У чеській хроніці Даліміла (поч. XIV ст.) говориться про здобуття татарами (Батиєм) Києва за допомогою голубів - v Rusech Kijowa města welykeho holuby dobychu (Neystarši česka rymovaná kronika tak řečeného. - Praha, 1958.- S.138, 224). Вперше звернув увагу на цей фрагмент у контексті Ольжиної легенди В. Ганка (Dalimilova Chronika Ceska. - Praha, 1851. - S. 214).
- ¹⁷⁷ Рожко М. Тустань давньоруська наскельна фортеця. - Київ, 1996; Не виключено, що цей топонім виник від слова "велет", що збереглось у східнороманських мовах як ugiás.
- ¹⁷⁸ Вагилевич І. Берди. - С.110, 111.
- ¹⁷⁹ Sneider A. Encyklopedya. - S. 19; Можливо, уриський варіант виник внаслідок близькості звучання слів воші-вуші (вуха).
- ¹⁸⁰ Вагилевич І. Берди. - С.112.
- ¹⁸¹ Драгоманов М. Шолудивий Буняк.- С.113; Дмитриев Л. А. Откровение Мефодия Патарского // Словарь книжников и книжности Древней Руси. - Ленинград, 1987. - Вып.1.- С.283-285; Див. також: Biernacki A. Rycerze spiący // Słownik folkloru. - S.351; Krzyżanowski J. Polska bajka. - 1962. - Т. 2. - S.234-236. - № 8256.
- ¹⁸² Grohman J. - В. Sagen aus Böhmen. - Praha, 1863. - S. 13-15. Висловлюю подяку Ігореві Гарабачу за допомогу в перекладі німецькомовних текстів.
- ¹⁸³ Ibidem. - S. 22.
- ¹⁸⁴ Ibidem. - S. 24.
- ¹⁸⁵ Ibidem. - S. 26-27.
- ¹⁸⁶ Ibidem. - S. 26.
- ¹⁸⁷ Ibidem. - S. 46.
- ¹⁸⁸ Драгоманов М. Шолудивий Буняк. - С. 115.
- ¹⁸⁹ Там само. - С. 115; Kuhn A., Schwartz W. Norddeutschen Sagen, Marchen und Gebräuche... - Leipzig, 1848. - S. 215-216, 222.
- ¹⁹⁰ Grohman J.-B. Sagen. - S. 110, 112.
- ¹⁹¹ Ibidem.
- ¹⁹² Ibidem.
- ¹⁹³ Ibidem. - S.113.
- ¹⁹⁴ Ibidem. - S.114
- ¹⁹⁵ Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. - Киев, 1876. - С. 383; Krzyżanowski J. Polska bajka.- 1962.-Т.1.-S.216.-№701.
- ¹⁹⁶ Яворский Ю. Из галицко-русских народных сказаний и суеверий // Живая старина.-1857.-Вып.1.-С. 110; Грушевський М. Історія. - Т.4.-Кн.2.-С.110-112, 208; Див. ще: Топоров В. Н. Русск. Святогор: Свое и чужое (к проблеме культурно-языковых контактов) // Славянское и балканское языкознание. Проблемы языковых контактов.-Москва, 1983.-С.89-126; Krzyżanowski J. Polska bajka.- 1962.-Т.2.-S.210-211. -N 5020.
- ¹⁹⁷ Грушевський М. Історія української літератури.- Київ, 1994.-Т.4.-С.195-196.
- ¹⁹⁸ Ці імена близькі до імені велетки Harke.
- ¹⁹⁹ Халанский М. Южно-славянские сказания. - 1894.- Т.31.-№1/2.- С. 408-409; Цікавою є та обставина, що Фрай Голле іменується в районі Берліна як Мурава (Kuhn A., Schwartz W. Norddeutschen Sagen. - S. XXIV). Потрібно вказати на близькість до імені Голле німецьких слів holen (приводити; приведена до Ігоря?) та die Höhle (печера).
- ²⁰⁰ Rulikowski E. Zapiski.- S.73-75. І в інших наведених Е. Руліківським легендах є багато елементів досліджуваного епосу. Зокрема, в розташованих на Волині Будищах „було також замчисько, в якому жила якась княжна, що панувала над тими людьми, що ховалися в будах (від татар. - І. М.) і які жили тільки з ловів” (Ibidem. - S. 78); Див. також: Krzyżanowski J. Stała sie nam powina // Słownik folkloru. - С. 387.
- ²⁰¹ Богушовский Н. Заметка.- С.139.
- ²⁰² Кузнецов А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. - Москва, 1986.-С.201. Автори, покликаючись на роботу Є. Ридзевської, стверджують про інтенсивність цих контактів лише на Російській Півночі.
- ²⁰³ Максимов С. Год на Севере. - С.-Петербург; 1864. - С. 92.
- ²⁰⁴ Грушевський М. Історія.-Київ, 1993.-Т.3.-С.252; Полное собрание.-1908.-Т.2.-Стлб.716.
- ²⁰⁵ Щурат В. Вид Пліснеська в "Слові о полку Ігоревім".-Львів, 1919.-С.16-17.
- ²⁰⁶ Веселовский А. Русские и вильтины в Саге о Тидрике Бернском (Веронском) // Известия.-1906.-Т.11.-Кн.3.-С.66.
- ²⁰⁷ Веселовский А. Русские.-С.166.
- ²⁰⁸ Гиляров Ф. Предания.-С.150.
- ²⁰⁹ Грушевський М. Історія української літератури.- Т. 4.-Кн.1.-С.195-201, 201-205.
- ²¹⁰ Wasilewski T. Morawskie państwo // Słownik starożytności. - 1965. - Т. 3.-Cz.1. - S.293.
- ²¹¹ Грушевський М. Історія. - Т. 4. - Кн. 1. - С.156; Див. також.: Kapelusz H. Paprzyca // Słownik folkloru. - S. 292-293.
- ²¹² Згадуючи про відвідини Підгорецького монастиря в 1838 р., А. Бельовский також говорить про "русську княжну Ольгу" (ЛБАН. - Ф.5. - Оп. 1. - Спр 2389. - Арк. 3 зв.).
- ²¹³ Buszowa gora є на Вороняках (ЛБАН. - II Шн.9. - Арк. 195).
- ²¹⁴ Ироическая пѣснь. - С. 24.
- ²¹⁵ Там само. - С. 11, 13.